

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Schrickx, C.P.

Citation

Schrickx, C. P. (2015, May 19). *Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/33034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Schrickx, Christianus Petrus (Christiaan)

Title: Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Issue Date: 2015-05-19

nota Het winstde stuck is op francijn gesceiden oock in solde en staet daer by en hinc op
 hoe den volcomen ende den conpeltet wick, en vanlijst te vinden in de. 72

Passiouael mitten martirilogio Dat Sommer stuck.

Dit gecomen sijt het sech ende en vermadde rijckd efooster te bethhem enijten hoord
 in de bangacht van moerpoet en meest adelijst off welgeborren metst getuimel is 72
 rijckd efooster te bethhem enijten hoord

6

Het economisch leven

6.1 Inleiding

Om een goed beeld te krijgen van de economische positie van klooster Bethlehem en de daartoe behorende inkomsten uit grondbezit, is het van belang de omvang en de ligging van de landerijen te achterhalen. Hierbij kan een onderscheid worden gemaakt in verschillende soorten grondbezit en –gebruik. De belangrijkste bron voor de reconstructie wordt gevormd door de kohieren van de tiende penning uit de 16de eeuw. Daarnaast beschikken we over enkele gegevens uit aktes. Verder is voor de reconstructie van een deel van het grondbezit gebruik gemaakt van een retrospectieve methode. Na opheffing van klooster Bethlehem kwam de grond in handen van de stad Hoorn. Het stadsbestuur heeft de grond daarna jarenlang verhuurd. In 1698 besloot de stad de voormalige kloostergrond in stukken te verkopen. De ligging van de percelen kan vervolgens door koppeling van de oppervlaktes van de percelen en de namen van de eigenaars aan gegevens uit het verpondingregister van 1733, het register van de 40ste penning uit de 18de eeuw en de transporten en hypotheeken uit de 18de eeuw worden afgeleid.¹ Een reconstructie van de bezittingen tot en met de gegevens uit de oorspronkelijke aanwijzende tafel, behorend bij de oudste kadastrale kaart van Westerblokker uit 1824, bleek noodzakelijk om terugredenerend (retrospectief) tot een reconstructie van de ligging van de percelen in 1698 te komen. Die ligging komt overeen met de situatie in 1572 toen de stad Hoorn het beheer over de grond van klooster Bethlehem overnam. De 17de- en 18de-eeuwse gegevens worden besproken in het hoofdstuk over de geschiedenis van de boerenhoeve Bethlehem na opheffing van het klooster. Om een beeld te krijgen van Bethlehem worden de resultaten van deze analyse vergeleken met het grondbezit van andere religieuze vrouwengemeenschappen binnen West-Friesland. Het Maria Magdalenaconvent in Hoorn blijft hierbij buiten beschouwing omdat dit klooster in 1547 onder dwang van de stad in een ‘sterfhuiskonstructie’ is geplaatst waarna de bezittingen geleidelijk zijn vervreemd. In 1572 had dit klooster geen grondbezit meer. De reconstructie van het grondbezit van de conventen is grotendeels gebaseerd op de gegevens uit 1572. Helaas zijn de bronnen te incompleet om een beeld te vormen van het bezit tijdens de hoogtijdagen van de conventen. Het is mogelijk dat nadien landerijen zijn vervreemd. Aanwijzingen dat dit grootschalig heeft plaatsgevonden, zijn er echter niet.

Het tweede deel van dit hoofdstuk gaat over de verschillende inkomstenbronnen van het klooster. Als eerste komen de inkomsten uit de verhuur van land aan bod, wat direct voortvloeit uit het eerste deel van dit hoofdstuk. Daarna volgen de andere inkomstenbronnen, waarbij telkens een vergelijking wordt gemaakt met de tertiariissenconventen. Speciale aandacht wordt besteed aan de begunstigen in de vorm van memories, omdat deze misschien wel de voornaamste maatstaf zijn voor het bepalen van de mate van ‘succes’ van het klooster. Bijzonder aan het bronnenmateriaal van Bethlehem is dat de liturgische boekhouding bewaard is gebleven. Bij de analyse van de inkomstenbronnen van dit klooster wordt opnieuw een vergelijking gemaakt met de inkomstenbronnen van de diverse conventen. Veel verder dan een indruk van de economische situatie van de verschillende religieuze vrouwengemeenschappen komen we helaas niet. Rekenboeken, rekeningen en andere bronnen ten aanzien van de financiën zijn

1 Met dank aan dhr. P. Schrickx voor de hulp bij deze tijdrovende historische puzzel.

vrijwel niet overgeleverd. Een statistische analyse, zoals is gedaan voor het augustijner Haskerconvent in Friesland voor de periode 1501-1520, valt daardoor niet binnen de mogelijkheden van dit onderzoek.²

6.2 Het grondbezit

6.2.1 Reconstructie van het grondbezit

Bethlehem bezat grond in Westerblokker, bij Alkmaar en bij Twisk. De meeste van die grond heeft het klooster verworven via schenkingen van leken uit religieuze overwegingen. Het klooster is in 1475 gebouwd op een stuk grond dat was geschonken door een man uit Oosterblokker.³ In 1507 schonken meester Wouter Claesz. van Avenhorn en zijn vrouw Grijs Isbrantsdochter de helft van vijf koeweiden in de ban van Alkmaar in het 'land van Overdie'.⁴ Dit is een benaming voor de strook land tussen Alkmaar en Akersloot. De oppervlakte staat niet nader omschreven dan de algemene bepaling 'soe groet ende soe cleyn als sy huden den dach gelegen sijn'. Een volledige transcriptie van de akte staat verderop in dit hoofdstuk. Een koeweide was van oudsher de oppervlakte land die nodig was voor het weiden van één koe. In Hollands Noorderkwartier zou dit gelijk staan aan een halve morgen (300 roeden).⁵ Uitgaande van 300 roeden hield de schenking 1 morgen en 150 roeden (ruim 1 ha) grond in. Uit een lijst van grondbezit van het Ursulaconvent in Enkhuizen blijkt echter dat daar een stuk grond van twee koeweiden een oppervlakte van 1000 roeden had. Een koeweide was daar dus 500 roeden.⁶ De kans bestaat dus dat de oppervlakte van het land in Overdie in werkelijkheid groter was.⁷ Uit de opbrengsten moest een priester worden betaald om missen op het altaar van de kloosterkapel te lezen voor het zielenheil van de schenkers. Dit is een zogenoemde vicarie. Tussen 1507 en 1512 schonk Dieuwer, de weduwe van Johannes Symonz. Boeners, 3½ morgen en 1 hond land (ca. 3,1 ha) onder Twisk bij Bennemeer aan Bethlehem.⁸ Ook deze grond was bestemd voor een vicarie. Priester Geryte Beers schonk tot slot 'dat heclant', maar de ligging en oppervlakte van dit stuk grond staat niet vermeld. Vermoedelijk lag het in Westerblokker. Van het overgrote deel van de grond van Bethlehem is niet bekend op welke wijze en wanneer het is verworven. Zeer waarschijnlijk is alle grond in Westerblokker vóór 1543, het jaar van aanleg van het oudste kohier van de tiende penning, in bezit gekomen van Bethlehem.

6-2 Even buiten Alkmaar lagen de Landen van Overdie, zoals op de kaart van Blaeu uit 1649 staat aangegeven.

2 Mol, 'Het succes van een late Windesheimse reformatie'.

3 *Chronicon*, fol. 76r.

4 Cartularium van Pietersdal: WFA, OAH, inv.nr. 792, bergnr. 1976, reg.nr. 1317, fol. 34r-34v.

5 Beekman, *Dijk- en Waterschapsrecht*.

6 WFA, 1512, inv.nr. 66.

7 Het stuk grond ontbreekt in de registers van het beheer van de kloostergoederen die in 1572 zijn aangelegd. Dit zou kunnen inhouden dat de grond door Bethlehem voor 1572 is verkocht, hoewel dit tegen de bepalingen in de schenkingsakte was. Een andere mogelijkheid is dat de grond bij de overeenkomst tussen de zeven steden van Hollands Noorderkwartier is verdeeld en direct bij Alkmaar terecht gekomen. Dit blijkt echter niet uit de archiefstukken.

8 WFA, OAH, inv.nr. 738, bergnr. 2997, reg.nr. 1378. Ook dit stuk grond ontbreekt in de registers van het beheer van de kloostergoederen die in 1572 zijn aangelegd. De reden hiervoor is, net zoals bij het stuk grond bij Alkmaar, onduidelijk. Een verhuur van de grond is niet aangetroffen in de registers van de tiende penning van Twisk (1553, 1558 en 1562) en Abbekerk (1543, 1553, 1558 en 1561): WFA, toeg.nr. 0216, inv.nr. 1449 en inv.nr. 1418.

Volgens het kohier van de tiende penning uit 1543 gebruikten de zusters van klooster Bethlehem in Westerblokker 13 morgen en 75 roeden grond (ca. 11,2 ha).⁹ In het kohier wordt een onderscheid gemaakt in een gedeelte van 3½ morgen met een huurwaarde van 31 gulden per jaar en in een gedeelte van 9½ morgen en 75 roeden, waarbij geen huurwaarde staat vermeld. In 1553 is de situatie iets veranderd ten opzichte van tien jaar eerder. Volgens het kohier uit dit jaar gebruikten de zusters als eigenaars 9½ morgen en 75 roeden.¹⁰ Dit is precies de oppervlakte van het in 1543 genoemde tweede stuk grond. Daarnaast verhuurden ze een klein stukje grond van 7 hond groot (700 roeden), dat in 1543 nog niet werd genoemd, voor 14 Carolusgulden en 5 stuivers per jaar.¹¹ Mogelijk is dit perceel tussen 1543 en 1553 verworven, maar het is waarschijnlijker dat het kohier van 1543 incompleet is. In de oudste kohieren van de tiende penning ontbreken vaker stukken grond of huizen. Deze zijn van alle kohieren het minst nauwkeurig en betrouwbaar. Verder huurde Bethlehem het stuk grond van 3½ morgen van het gasthuis in Hoorn voor 40 gulden per jaar.¹² Uit het register van de inkomsten van het gasthuis uit 1555 blijkt dat deze 3½ morgen inderdaad door klooster Bethlehem werd gehuurd (voor 43 gulden per jaar).¹³ Het kohier van 1556 geeft ongeveer hetzelfde beeld als het kohier van 1553. De totale hoeveelheid grond die de zusters in eigen gebruik hadden, was ook nu 9½ morgen en 75 roeden groot.¹⁴ Het stukje verhuurde grond werd op een oppervlakte van 7½ hond (750 roeden) gesteld.¹⁵ De huurder hiervan was Dirrick Dirrickz. voor 16 gulden en 5 stuivers.

Het kohier van 1561 is verreweg het meest uitgebreide kohier van de tiende penning. Het grondbezit van Bethlehem wordt hierin opgesplitst in meerdere percelen. Als eerste staat een stuk grond van 7½ hond (750 roeden) vermeld.¹⁶ Het werd door de zusters zelf gebruikt en is een ander stuk grond dan het perceel dat in de voorgaande kohieren werd verhuurd en toevallig dezelfde oppervlakte had. Daarna volgt een perceel van 3 morgen en 4½ hond (3 morgen en 450 roeden).¹⁷ Ook dit gebruikten de zusters zelf. Het perceel waarop het klooster stond, was 2½ morgen groot en wordt het meest uitgebreid omschreven: 'daer convent op staet ende een deel ungerlandts dat sij selver als eygenaersters bewoenen ende gebruycken'.¹⁸ Ungerland is genoemd naar een akkeronkruid unger (paardenstaart) en was land dat niet (agrarisch) werd gebruikt. De zusters hadden nog een stuk grond van 11 hond en 25 roeden (1 morgen en 525 roeden).¹⁹ Het wordt omschreven als esland. Verder gebruikten ze een heel klein stukje rietland van 1½ hond groot (150 roeden).²⁰ Als allerlaatste wordt een esland van 7½ hond (750 roeden) genoemd dat de zusters verhuurden aan Dirrick Dirrickz. Boyer voor 18 gulden. Hij woonde 'bij de boemghaert inde ban van Swaech', dus aan de noordzijde van de Bangert. In 1572 was hij nog altijd de huurder, waarbij de huursom inmiddels was opgelopen tot 24 gulden per jaar. Opgeteld komt de hoeveelheid grond die de zusters in eigendom en in eigen gebruik hadden op 9½ morgen en 25 roeden.

De omvang van het grondbezit bleef gelijk tot aan de opheffing van het klooster. In 1572 nam het stadsbestuur van Hoorn het beheer over de landerijen over. Vier percelen van in totaal 9 morgen en 150 roeden groot werden verhuurd.²¹ Uit de financiële stukken uit 1574 blijkt dat de totale oppervlakte van het voormalige kloosterbezit 10 morgen en 275 roeden was.²² De aanvankelijk geregistreerde oppervlakte van de grond werd dus gecorrigeerd, zoals dat voor meer voormalig kloosterland in Westerblokker

9 NA, inv.nr. 407, filmrol 1305.

10 NA, inv.nr. 831, filmrol 1315, fol. 24r.

11 NA, inv.nr. 831, filmrol 1315, fol. 13v.

12 NA, inv.nr. 831, filmrol 1315, fol. 24v.

13 WFA, OAH, inv.nr. 862, bergnr. 2145, fol. 2v. Het register vermeldt dat het gasthuis deze grond heeft gekocht van Jan Gerritsz. Mantgen.

14 NA, inv.nr. 1152, filmrol 1324, fol. 12r.

15 NA, inv.nr. 1152, filmrol 1324, fol. 17r.

16 WFA, kopieëncollectie, kohier 1561, fol. 9r.

17 WFA, kopieëncollectie, kohier 1561, fol. 11r.

18 WFA, kopieëncollectie, kohier 1561, fol. 11r.

19 WFA, kopieëncollectie, kohier 1561, fol. 12r.

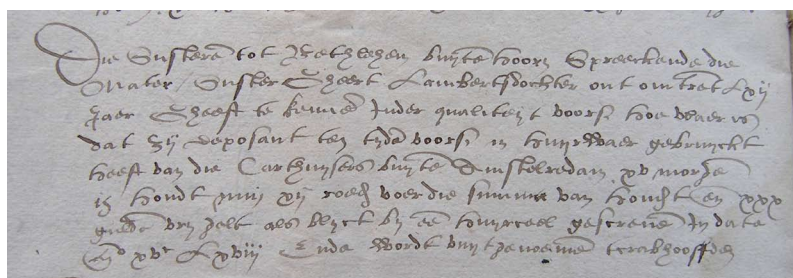
20 WFA, kopieëncollectie, kohier 1561, fol. 14r.

21 WFA, OAH, inv.nr. 840, bergnr. 1978.

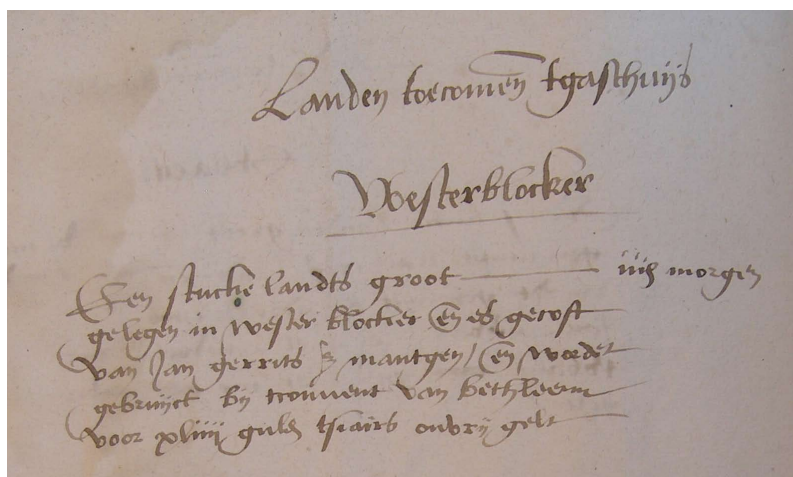
22 WFA, OAH, inv.nr. 840, bergnr. 1978.

gold. Vervolgens ontbreekt gedurende een periode de administratie. In 1596 was de voormalige kloostergrond volgens de bronnen 10 morgen en 525 roeden groot.²³ De verschillende opmetingen hebben vermoedelijk te maken met het percentage van het land dat in beslag werd genomen door perceelsloten. Mogelijk heeft de demping van een aantal sloten geleid tot correcties. In het register van 1596 is in Westerblokker sprake van een 'nieuwe metinghe'. Daarnaast was de administratie in de beginjaren dat het beheer door de stad was overgenomen niet geheel correct. Uit de archiefstukken blijkt dat Panckaers Sijmsz., de huurder van een van de stukken grond van Bethlehem, een aantal koeien van het klooster stiekem had overgenomen en dit had verzwegen tegenover de administratoren van de goederen.²⁴ In 1575 werden deze koeien alsnog door Hoorn weggehaald. De overname van het beheer verliep dus niet vlekkeloos. Hoewel de oppervlakte van het totale grondbezit van Bethlehem in de verschillende bronnen niet met elkaar overeenkomt, kunnen we veilig aannemen dat die oppervlakte tussen 1543 en 1572 niet is veranderd door aan- of verkoop van grond.

Het kleine stukje grond dat de zusters van Bethlehem tot circa 1556 van het gasthuis in Hoorn huurden, was niet het enige door het klooster gehuurde stuk grond. Uit enkele bronnen blijkt namelijk dat klooster Bethlehem grond in Zwaag van het kartuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam huurde. Dit klooster heeft van 1393 tot 1579 bestaan. Uit de 'donatien ende beneficien den Catusers gegeven' blijkt dat Amelijs Alini (Melij's Alijn) Moyartsz. een 'weer lands' in Zwaag bij Hoorn aan de kartuizers heeft geschonken.²⁵ Hij trad in 1400 in het klooster in en overleed in 1433.²⁶ Vervolgens breidde het bezit van de kartuizers in Zwaag zich geleidelijk uit. In 1403 droeg Klaas Moeyert Hildebrandsz. ½ morgen land (300 roeden) aan de kartuizers over.²⁷ Dit was gelegen in het land dat na de dood van Allijn Moeyertsz. aan de kartuizers toekwam. In 1404 verkocht Hein Jan die Wittenz. zijn aandeel in het land, dat hij gemeenschappelijk met zijn schoonmoeder Lijsebet Dirc die Ryeghen en de kartuizers bezat, aan het klooster.²⁸ Dankzij aankopen in 1415, 1449 en 1498 vermeerderde het bezit van

6-3 Bethlehem huurde een groot stuk grond in Zwaag van het kartuizerklooster in Amsterdam, zoals onder meer blijkt uit deze aantekening uit 1570. Namens het klooster treedt matter Gheert Lambertsdochter op.

6-4 Bethlehem huurde een stuk grond in Westerblokker van het St. Jans Gasthuis in Hoorn.

23 WFA, OAH, inv.nr. 842, bergnr. 1980, fol. 16v en 21v.

24 WFA, OAH, inv.nr. 840, bergnr. 1978.

25 Van der Laan, *Oorkondenboek van Amsterdam*, 456 noot 1.

26 Ibidem.

27 Bessem, *Oorkondenboek van het Karthuizerklooster*, 162 (nr. 145).

28 Ibidem, 163 (nr. 146).

de kartuizers in Zwaag nog verder totdat het uiteindelijk 15 morgen bedroeg.²⁹ Dit was een aanzienlijke oppervlakte grond, zeker als we bedenken dat het ongeveer even groot was als de totale hoeveelheid grond die Bethlehem bezat. Uit de kohieren van de tiende penning van Zwaag blijkt voor het eerst dat de zusters van klooster Bethlehem deze grond van de kartuizers huurden voor 130 gulden per jaar.³⁰ Het wordt omschreven als 'een huus mit XVI morgen lants min I½ hont (...) ende behoert die cathuissers by Amsterdam'. In een uit 1571 daterende attestatie door de inwoners van Zwaag over de waarde van hun land in 1568 ter controle van de kohieren van de 100^e penning blijkt dat Bethlehem het stuk grond nog altijd huurde van de kartuizers.³¹ De omschrijving is als volgt: 'Die susteren tot Bethlehem bujten Hoorn spreekende die mater suster Gheert Lambertsdochter ontrent LVII jaer gheeft te kennen inder qualiteijt voorseid hoe waer is dat zij deposant ten tijden voorseid in huijrwaeer gebruijckt heeft van die carthuijsers bujten Amstelredam XV morgen I½ hondt min XII roeden voer die summa van hondert ende XXX gulden vrij gelt'. De precieze oppervlakte was dus omgerekend 14 morgen en 462 roeden (ca. 12,6 ha). De huur bedroeg 130 gulden, zoals ook volgens de kohieren van de tiende penning het geval was.

Uit de voorgaande analyse volgt dat het grondbezit van Bethlehem in Westerblokker maximaal 10 morgen en 525 roeden was (ca. 9,2 ha). Daarnaast bezat Bethlehem grond bij de Bennemeer bij Twisk en in Overdie bij Alkmaar. Deze percelen waren bij elkaar opgeteld minimaal 4 morgen en 550 roeden groot (ca. 4,2 ha). Het totale eigen grondbezit was dus minimaal 15 morgen en 525 roeden (ca. 13,5 ha).

Oppervlakte	Ligging	Bezit/gebruik
1 morgen en 150 roeden	Westerblokker	eigendom
3 morgen en 450 roeden	Westerblokker	eigendom
2 morgen en 300 roeden	Westerblokker	eigendom, kloosterterrein
1 morgen en 525 roeden	Westerblokker	eigendom, esland
150 roeden	Westerblokker	eigendom, rietland
1 morgen en 150 roeden	Westerblokker	verhuurd aan Dirrick Dirricxz. Boyer vóór 1553 tot 1573
3 morgen en 300 roeden	Westerblokker	gasthuis Hoorn, gehuurd tot ca. 1556
3 morgen en 400 roeden	Bennemeer (bij Twisk)	eigendom ca. 1507/1512
1 morgen en 150 roeden	Alkmaar (Overdie)	eigendom 1507
14 morgen en 462 roeden	Zwaag	kartuizers, gehuurd vóór 1553 tot 1572

Slechts een klein deel van het totale grondbezit werd verhuurd. In Westerblokker verhuurde Bethlehem een stuk grond van 1 morgen en 150 roeden (ca. 1,1 ha). Waarschijnlijk werd ook de grond bij Twisk en bij Alkmaar verhuurd. Daarmee komt de totale hoeveelheid verhuurde grond op ongeveer 6 morgen en 100 roeden (ca. 5,2 ha). Het is niet zeker of deze hoeveelheid precies klopt want de oppervlakte van het land in Alkmaar staat niet genoemd en is wellicht groter dan de veronderstelde omvang. De rest van de grond met een oppervlakte van 9 morgen en 325 roeden (ca. 8,1 ha) gebruikten de zusters zelf. Daarnaast huurden ze een stuk grond in Westerblokker en een stuk grond in Zwaag. De grond in Westerblokker had een oppervlakte van 3 morgen en 300 roeden (ca. 3,0 ha) en de huur hiervan werd vermoedelijk in 1556 beëindigd.³² De grond in Zwaag was een groot stuk grond van 14 morgen en 462 roeden (ca. 12,6 ha) en was eigendom van de kartuizers uit Amsterdam. Deze grond lag aan de andere kant van de Bangert dichtbij het klooster. De totale oppervlakte land dat de zusters zelf gebruikten, was dus maximaal 27 morgen en 487 roeden (ca. 23,6 ha). Deze grond kende verschillende vormen van gebruik. Een klein stukje van 150 roeden (ca. 2125 m²) was rietland. Eén perceel van 1 morgen en 525

29 Fruin, *Informatie*, 89.

30 NHA, kopiëncollectie, kohier 1553, fol. 2r; kohier 1557, 24r.

31 WFA, Archief Dorp en Gemeente Zwaag, toeg.nr. 0689, inv.nr. 160.

32 In het register van inkomsten van het gasthuis uit 1555 is Bethlehem nog de huurder, maar in het kohier van de 10de penning uit 1556 is dit niet meer het geval.

roeden was esland (ca. 1,6 ha). Wat de zusters op deze akker verbouwden, is niet bekend. Op een stuk grond van 2 morgen en 300 roeden (ca. 2,1 ha) stond het klooster met de boomgaard, kruidentuin en moestuin. De rest van de grond met een oppervlakte van 23 morgen en 112 roeden (ca. 19,7 ha) werd gebruikt voor het weiden van koeien. De hoeveelheid grond was voldoende voor een kleine veestapel. Uitgaande van de genoemde 300 roeden land die per koe nodig zou zijn, zou deze grond voldoende zijn geweest voor 46 koeien. Dat lijkt aan de hoge kant. Boschma-Aarnoudse komt in de omgeving van Edam (de Zeevang) voor het jaar 1462 op een oppervlakte van 1,6 morgen land per koe en dat levert in het geval van Bethlehem een veestapel van een stuk of 15 koeien op.³³ Het aantal koeien per huishouden was in de Zeevang echter opmerkelijk laag (gemiddeld slechts 3,4 koeien tegenover 6 koeien in Zwaag in 1490).³⁴ De werkelijke omvang van de veestapel van het klooster zal ergens tussen bovengenoemde aantallen hebben gelegen.

Het achterhalen van de ligging van de percelen is problematisch. Uit de boekhouding die is bijgehouden na 1572 is de verhuur van de percelen te volgen. In de eerste jaren is er nog wat onduidelijkheid over de precieze omvang. In 1572 worden vier percelen grond opgesomd met een gezamenlijke grootte van 9 morgen en 150 roeden. In 1574 wordt dit gecorrigeerd tot 10 morgen en 275 roeden. Daarna ontbreekt de administratie gedurende enkele jaren. In 1577 is de oppervlakte van twee percelen nog verder verhoogd waardoor de totale hoeveelheid grond op 10 morgen en 525 roeden komt. Dit is overigens exact de omvang van het totale grondbezit van Bethlehem in het kohier van de tiende penning uit 1561. Opnieuw ontbreekt de administratie voor de jaren na 1577. De oppervlakte is in 1596 en in 1598 hetzelfde als in 1577, maar de percelen zijn samengevoegd tot twee grote percelen. De ene heeft een oppervlakte van 2 morgen en 300 roeden. Dit stuk land is daarna verkocht zodat we deze in de bronnen 'kwijt' zijn.³⁵ Het betreft de percelen die in het bovenstaande overzicht van grond van Bethlehem beide een oppervlakte van 1 morgen en 150 roeden hebben. De overige grond, met een oppervlakte van 8 morgen en 225 roeden, bleef in verhuur. In de thesaurierrekening van 1679 is de oppervlakte 'opeens' verminderd tot 7 morgen en 550 roeden. Dat doet vermoeden dat een klein perceel van 275 roeden is verkocht. De overige grond werd op 2 januari 1698 publiekelijk in stukken verkocht. De ligging van deze percelen is te achterhalen, maar dit geeft dus geen volledig beeld van het grondbezit van Bethlehem in Westerblokker. Van belang is hier vooral dat uit de reconstructie valt af te leiden dat het grondbezit van het klooster een stuk groter was dan het archeologisch onderzochte areaal en dat dit bezit zich uitstreckte van de Bangert tot aan de Westerblokker. In hoofdstuk 11 wordt uitgebreid op de ligging en eigenaren van de verschillende percelen na opheffing van het klooster ingegaan.

6.2.2 Een klein of een groot klooster?

De gereconstrueerde oppervlakte aan grond die de zusters in eigendom hadden, huurden, verhuurden en zelf gebruikten, zegt op zich weinig. Deze gegevens krijgen pas betekenis als we ze vergelijken met het grondbezit van de andere religieuze vrouwengemeenschappen in de omgeving. Voor de reconstructie hiervan zijn we aangewezen op schaarse, incomplete en verspreide gegevens. Geen ideale situatie voor een grondige analyse. Slechts in het geval van het Ursulaconvent in Enkhuizen is een volledig archief overgeleverd. Van het bestaan hiervan wordt voor het eerst melding gemaakt in de kroniek van Van Heussen en Van Rijn uit 1721.³⁶ In deze kroniek staat vermeld dat de mater van dit convent na het oproer van 1566 een houten kist met brieven en papieren in bewaring heeft gegeven aan een rijk en aanzienlijk burger van de stad. De erfgenamen van deze burger hebben dit archief overgedragen aan Cornelis van Alkemade (1654-1737), die het op zijn beurt ter beschikking heeft gesteld aan de kroniekschrijvers. De verblijfplaats van de originele stukken is sindsdien niet meer bekend. Van Alkemade blijkt samen met zijn schoonzoon Petrus van der Schelling een afschrift van het archief te hebben gemaakt. Dit erudieten-afschrift doet aan als een cartularium waarin alle oorkondes en aktes zijn afgeschreven. Het bevindt zich

33 Boschma-Aarnoudse, *Tot verbetering van de neeringe deser Stede*, 139.

34 Ibidem 140. Het is onduidelijk wat hiervoor de verklaring is.

35 In 1601 is de helft (1 morgen en 150 roeden) verkocht aan Reijloff Harmensz. De andere helft werd door hem gehuurd. WFA, OAH, inv.nr. 844, bergnr. 1984.

36 Van Heussen en Van Rijn, *Oudheden en gestichten*, 369.

in de collectie van het seminarie van Warmond, dat is overgedragen aan het Noord-Hollands Archief.³⁷ Dit werk is bijzonder fraai door de vele tekeningen van zegels, waaronder die van het Ursulaconvent. Van Heussen en Van Rijn blijken zeer selectief te zijn geweest in hun keuze van de aktes die zij in hun kroniek publiceerden. Het afschrift bevat daardoor tal van onbekende aktes. In de bibliotheek van het seminarie van Warmond bevond zich nog een tweede handschrift van het Ursulaconvent, waarvan de huidige bewaarplaats onbekend is. Hiervan bestaat een getypt afschrift uit de jaren dertig van de 20ste eeuw.³⁸ Het gaat om een kloosterlegger waarin per lade van een archiefkast staat omschreven welke aktes zich daarin bevinden. De aktes zijn genummerd met letters en cijfers. Hieruit kan de toenmalige archieforde worden gereconstrueerd. Het geeft inzicht in de systematische archivering die op zeker moment in alle conventen zal zijn doorgevoerd. In de kloosterlegger worden onder de rubriek 'Dese nabescreve landen comen dat cloester to Ao 1538' alle schepenbrieven van de schenking en koop van grond opgesomd die het convent in 1538 bezat. De grond lag in Enkhuizen, Hem (6 morgen en 500 roeden), Binnenwijzend (4 morgen), Venhuizen (3 morgen en 400 roeden), Wijdenes (1 morgen) en Wervershoof (15 morgen en 200 roeden). Niet van alle grond in Enkhuizen staat de oppervlakte vermeld. Aan de hand van het kohier van de tiende penning kan een correctie worden toegepast, waarmee de totale oppervlakte van de grond in Enkhuizen op 25 morgen en 100 roeden komt. Het totale grondbezit van het Ursulaconvent omvatte circa 55 morgen (ca. 46,8 ha).

Voor andere conventen dan het Ursulaconvent staan geen goederenlijsten ter beschikking. Losse gegevens kunnen worden geput uit de overgeleverde aktes en de *Informacie* van 1514. Een volledig beeld krijgen we op basis van deze bronnen zeker niet. Voor Hoorn is de administratie van de verhuur van de voormalige kloosterlanden grotendeels overgeleverd. Het oudste boek is aangelegd in 1572.³⁹ Het vangt aan met 'Die qoeiere van landen huizen ende renten der baghynen cloosteren binnen Hooren ende Betlehem in Westerblocker verhuert bidie baghynen ende die huieren verschenen anno XVc LXXII syn ontfangen bi Cornelis Berckhout ende by Cornelis Allinckxz.' Hieronder volgt een lijst van percelen per dorp met de oppervlakte van het betreffende perceel, van welk convent dit afkomstig was, de huurwaarde en de onkosten. Bij de jaren 1573 en 1574 volgen opnieuw deze lijsten. Daarna ontbreekt een serie boeken en kunnen we de percelen vanaf 1596 weer volgen.⁴⁰ Op basis van deze administratie is het grondbezit van de conventen op het moment van opheffing te reconstrueren. De grond die de conventen zelf gebruikten, staat in 1572 nog als zodanig genoemd en is nog niet verhuurd aan particulieren. De lijst uit 1572 blijkt fouten te bevatten die in latere registers zijn gecorrigeerd.⁴¹ Hiermee is bij de reconstructie rekening gehouden.

Van alle conventen uit Hoorn beschikte het Catharinaconvent over de grootste oppervlakte aan grond, namelijk 71 morgen en 54 roeden (ca. 60,4 ha). Dit klopt exact met hetgeen zuster Geert Michielsdr. in 1617 aan Israel Jacobsz. van der Meersche vertelde: 'dit klooster seide Geert Michiels dochter, was toen 't rijkste klooster binnen Hoorn, hadde 70 of 71 morgen lands, waer van 21 morgen omtrent Hoorn lagen, en voort een groot deel te Nebucxwoude'.⁴² Niet voor niets vroeg het burgerweeshuis van Hoorn in maart 1573 aan Willem van Oranje om het Catharinaconvent inclusief alle bezittingen aan hen toe te wijzen.⁴³ Wie niet waagt, die niet wint. De Staten van Holland vonden dit uiteindelijk wat te veel van het goede en in plaats van het Catharinaconvent kreeg het Burgerweeshuis het Mariaconvent toegewezen.⁴⁴ Het Mariaconvent beschikte na het Catharinaconvent over de grootste oppervlakte aan grond van alle Hoornse conventen, namelijk 52 morgen en 128 roeden (ca. 44,4 ha).⁴⁵ Daarna volgde

37 NHA, 437, inv.nr. 393.

38 WFA, 1512, inv.nr. 66.

39 WFA, OAH, inv.nr. 840, bergnr. 1978.

40 WFA, OAH, inv.nr. 842, bergnr. 1980.

41 In 1572 staat bijvoorbeeld bij een stuk grond in Westerblocker dat dit van het Ceciliaconvent was, terwijl uit latere registers blijkt dat dit het Agnesconvent moet zijn. Bij een ander stuk grond in Westerblocker staat vermeld dat dit een oppervlakte van 525 roeden had, terwijl uit de latere registers blijkt dat dit 5 morgen en 525 roeden moet zijn.

42 Abbing, *Geschiedenis der stad Hoorn*, 136-137.

43 WFA, OAH, inv.nr. 908, bergnr. 2618.

44 Van der Lee, 'Burgerweeshuis en Protestants Weeshuis', 60-61.

45 Schrickx, 'Mariaklooster', 40-41.

het Agnesconvent met 30 morgen en 390 roeden (ca. 26,1 ha) en het Ceciliaconvent met 30 morgen en 380 roeden (ca. 26,0 ha).⁴⁶ Het Gertrudisconvent bezat 23 morgen en 100 roeden (ca. 19,7 ha) en de rij werd gesloten door het Claraconvent met slechts 1 morgen en 568 roeden (ca. 1,7 ha).

Uitdrukkelijk dient bij deze reconstructie te worden vermeld dat de hoeveelheid grondbezit een momentopname is. Het is zeer goed mogelijk dat tijdens de roerige jaren voorafgaand aan 1572 grondbezit is verkocht. Aanwijzingen hiervoor zijn te vinden in de Informatie van 1514. Hierin staat vermeld dat de zusterconventen uit Hoorn in Zwaag in totaal 22½ morgen grond bezaten, terwijl dit in 1572 nog maar 1 morgen en 568 roeden was. In Nibbixwoud is in 1514 sprake van 46 morgen terwijl dit in 1572 nog maar 23 morgen en 446 roeden was. Het Mariaconvent heeft hier een groot stuk grond verkocht. Een perceel grond van 3 morgen dat in 1514 in Sijbekarspel staat vermeld, ontbreekt in 1572. In Hem

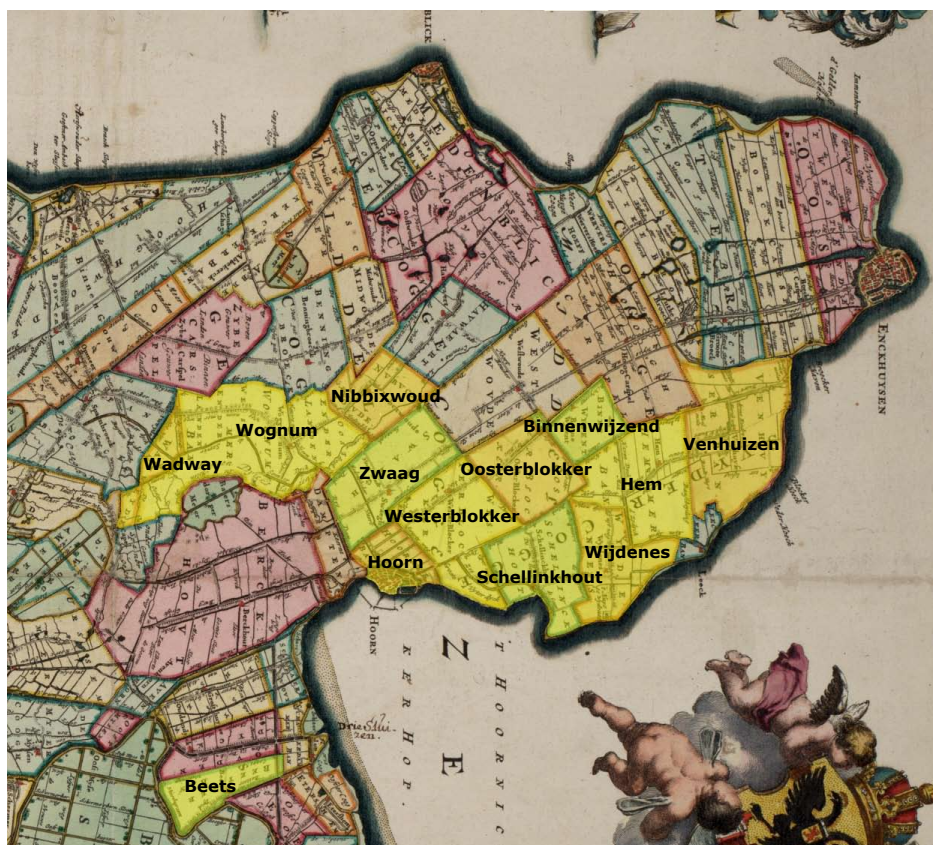
Banne	Agnes (1385)	Cecilia (<1396)	Catharina (1400)	Gertrudis (1404)	Maria (1409)	Clara (1441)	Bethlehem (1475)	totaal
Avenhorn								
Berkhout								
Binnenwijzend (na 1493)					6 m 100 r			6 m 100 r
Bovenkarspel								
Enkhuizen								
Grootebroek								
Grosthuisen								
Hem					3 m 100 r			3 m 100 r
Hoogkarspel								
Hoorn	11 m 340 r	9 m 50 r	17 m 100 r	15 m 100 r	19 m 225 r			72 m 215 r
Lutjebroek								
Oosterblokker		1 m 50 r	8 m 525 r					9 m 575 r
Oosterleek								
Oudendijk (na 1526)								
Schardam								
Scharwoude								
Schellinkhout	2 m 450 r		7 m 300 r	8 m	10 m 290 r			28 m 440 r
Venhuizen					2 m 150 r			2 m 150 r
Wervershoof								
Westerblokker	12 m 500 r	9 m 250 r	11 m 183 r				10 m 175 r	43 m 508 r
Westwoud								
Wijdenes	3 m 300 r	3 m 130 r						6 m 430 r
Zwaag						1 m 568 r		1 m 568 r
Abbekerk								
Benningbroek								
Hauwert								
Hensbroek								
Hoogwoud								
Lambertschaag								
Medemblik								
Midwoud								
Nibbixwoud			23 m 446 r					23 m 446 r
Obdam								
Oostwoud								
Opmeer								
Opperdoes								
Sijbekarspel								
Spanbroek								
Twisk								
Wognum		7 m 500 r	2 m 300 r		2 m 300 r		3 m 450 r	3 m 450 r
Wadway (Wognum)					1 m 400 r			12 m 500 r
Beets					6 m 363 r			1 m 400 r
Alkmaar							1 m 150 r	6 m 363 r
Totaal	30 m 390 r	30 m 380 r	71 m 54 r	23 m 100 r	52 m 128 r	1 m 568 r	15 m 175 r	224 m 595 r

Tabel 6-1. De ligging en omvang van het grondbezit van de vrouwenkloosters in Hoorn in 1572. Als eerste worden de bannen van Drechterland genoemd (Avenhorn-Zwaag), daarna de bannen van de Vier Noorder Koggen (Abbekerk-Wadway) en tot slot volgen twee plaatsen (Beets en Alkmaar) buiten beide ambachten.

46 De reconstructie van het grondbezit van het Ceciliaconvent van Boschma-Aarnoudse bevat fouten. Zie: Boschma-Aarnoudse, 'De Sint-Cecilia zusters', 50.

hadden de zusters van Hoorn in 1514 nog 7 morgen en 200 roeden grond, in 1572 was dit afgenomen tot 3 morgen en 100 roeden. Het Mariaconvent bezat in 1529 nog grond in Westwoud, in 1572 was dit niet meer het geval. Voor de meeste plaatsen beschikken we niet over gegevens uit 1514.⁴⁷

Uit de reconstructie van het grondbezit van de conventen in Hoorn blijkt dat vrijwel alle grond lag binnen de dorpen Hoorn, Westerblokker, Oosterblokker, Zwaag, Schellinkhout, Wijdenes, Hem, Venhuizen, Binnenwijzend, Wognum, Wadway en Nibbixwoud.⁴⁸ Deze vormen een aaneengesloten gebied ten noorden en oosten van Hoorn. Wognum, Wadway en Nibbixwoud liggen binnen het Houtwouderambacht (de Vier Noorder Koggen) en de andere dorpen binnen Drechterland. De conventen uit Enkhuizen, Grootebroek en Medemblik zullen vooral grond hebben gehad in het noordelijke en oostelijke deel van West-Friesland. Waarom de conventen van Hoorn geen grondbezit in het gebied ten zuidwesten van de stad in de dorpen Berkhout, Grosthuizen, Avenhorn, Scharwoude en omgeving hadden, is onduidelijk. Binnen de jurisdictie van Hoorn is de toename van het geestelijke grondbezit (in de dode hand) vanaf het einde van de 15de eeuw aangepakt. In een keur uit 1491 bepaalde de stad 'dat niemant huysen of erven staende ende leggende bijnnen Hoirn, geven, opdragen, verhuieren of verpachten sal mogen religiosen of geestelicke personen, van wat orde of hoe sy genoemd mogen wesen.'⁴⁹ In 1497 verkreeg Hoorn het privilege dat geen grond 'op een myle na van dien gelegen' aan de

6-5 Bij opheffing van de religieuze gemeenschappen in 1572 werden de goederen in beslag genomen. Uit de administratie van het beheer van de voormalige kloostergoederen door Hoorn is de ligging van de kloostergrond te achterhalen. De grond van de conventen in Hoorn lag binnen de geel gemarkeerde dorpen (als ondergrond de kaart van het Hoogheemraadschap uit 1682).

47 Het is overigens ook mogelijk dat de opgave in 1514 in sommige plaatsen onjuist is.

48 Indien de verschillende conventen in de jaren voorafgaand aan 1572 grond hebben verkocht, is de kans groot dat juist de meest ver gelegen percelen van de hand zijn gedaan en dat zich dus een proces heeft voorgedaan van concentratie van het bezit in de directe omgeving van het convent. De ligging van het grondbezit in 1572 kan daardoor een afwijkend beeld vertonen ten opzichte van de ligging van het grondbezit tijdens de hoogtijdagen van een convent.

49 Pols, *Westfriesche stadrechten*, 64.

geestelijkheid en kloosters mocht worden verkocht.⁵⁰ De omschrijving 'op een myle na' moet gelezen worden als in het rechtsgebied van Hoorn (de banmijl/banlieu). In een oorkonde uit 1498 werd dit nogmaals herhaald.⁵¹ In het nieuw aangelegde keurboek van 1528 is een uitgebreide keur met het verbod land aan de geestelijkheid te verkopen opgenomen: 'gheen conventen of religyosen sullen eenich landt, huysen noch erven by hemselfen of by een ander binnen deser stede of huere jurisdictie moeten coepen.'⁵² Hierachter volgde een keur over het maken van testamenten: 'soe sal nyemant van den poirteren, inwoeners ofte uutpoirteren, eenyge landen, huysen, erven, erfpachten, renten of leengoeden van nu voirtan gheven, bespreken, opdraghen ende transportyeren enyge conventen of religyosen.'⁵³ Zelfs het kopen via een stroman werd aangepakt: 'Ende ingheval yemant onder tdexel voir hemselfen, alsoe int heymelijck, lant of anders, soe voirscreven staet, voir een convent of relygiose cofte ende tselve dairnae openbaer worde, soe sal die vercoeper tselve lant, huys, erve of dierghelijck van nyeus wederom doen veylen ende oplegghen.'⁵⁴ Uitdrukkelijk is sprake van de jurisdictie van Hoorn. Deze omvatte in die tijd door diverse uitbreidingen in de 15de eeuw het gebied van Hoorn, Zwaag (1406), Berkhout, Avenhorn, Grosthuisen, Oudendijk, Beets, Scharwoude, Schardam (gezamenlijk de Veenhoop, 1408), Wognum, Wadway, Nibbixwoud en Hauwert (1436).⁵⁵ Hoe meer grond in handen raakte van de geestelijken, hoe minder inkomsten een stad kreeg. De steden klaagden hierover voortdurend bij de landsheer. Dit leidde in de jaren dertig van de vijftiende eeuw tot de zogenoemde amortisatiewetgeving.⁵⁶ Dat hield in dat de wereldlijke overheid toestemming verleende aan religieuze instellingen goederen in de dode hand te brengen in ruil voor een schadeloosstelling in de vorm van een geldbedrag. Dit had onvoldoende effect. Vanaf de jaren veertig volgden diverse landsheerlijke maatregelen, zoals een plakkaat uit 1446 waarin een verbod op het verwerven van grond werd afgekondigd. Enkele burgers van Enkhuizen poogden op basis hiervan voor het Hof van Holland in 1452 om een erfenis aan het Ceciliaconvent en het Ursulaconvent ongedaan te maken.⁵⁷ Toch is het maar de vraag of de maatregelen effect hadden. In 1474 besloot hertog Karel de Stoute over te gaan tot een belastingheffing op de niet-geamortiseerde goederen en renten in religieuze handen.⁵⁸ Hij verkondigde dat de geestelijkheid de netto-opbrengst van drie jaren over de goederen (verhuurde grond, huizen en rentes) die zij de afgelopen zestig jaar hadden verworven, aan hem moest afdragen.⁵⁹ Dit leidde tot fel verzet. In opdracht van de hertog werd echter in 1476 gewoon tot inning, desnoods onder dwang, overgegaan.⁶⁰ De hoogte van de te betalen bedragen werd vastgelegd in een rekening door Pieter Buis, die was aangesteld als ontvanger van de 'nieuwe acquesten'.⁶¹ De kloosters in West-Friesland worden in deze rekening genoemd, met uitzondering van het Catharinaconvent in

50 Velius, *Chronyk*, 163. Hier staat een volledige transcriptie van de oorkonde opgenomen.

51 Van Marle, *Hoorn au moyen-age*, bijlage VII.

52 Pols, *Westfriesche stadrechten*, 110-11.

53 Ibidem.

54 Ibidem.

55 De Bruin, 'Hoorn, dorp en stad', 43-45.

56 Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 236-237.

57 Het processtuk is in 17de-eeuws afschrift overgeleverd in: WFA, OAH, inv.nr. 1095, bergnr. 2484, fol. 146r. Het origineel is afkomstig uit: NA, Hof van Holland, toeg.nr. 3.03.01.01, registers van civiele sententies, bergnr. 2.1.8.1. De stukken tussen 31 maart 1451 en 8 januari 1455 ontbreken. Het is niet duidelijk wat het uiteindelijke vonnis was.

58 Jonkees, *Staat en kerk*, 214-240; Sanders, *Waterland als woestijn*, 123; Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 421.

59 Jongkees, *Staat en kerk*, 216-217. De afdracht van de opbrengsten van drie jaar over een periode van zestig jaar komt neer op een inkomstenbelasting van 5% gerekend over die hele periode. Bij kloosters die korter dan zestig jaar bestonden was de belasting daardoor verhoudingsgewijs hoger.

60 Een van de dwangmiddelen was beslaglegging op de kloostergoederen, zoals op 8 september 1475 bij Nieuwlicht gebeurde: WFA, inv.nr. 702, bergnr. 2968, reg.nr. 872. Dat in Hoorn tot betaling is overgaan blijkt uit twee aktes in het Westfries Archief, beide daterend van 20 december 1476. Pieter Buis verklaart in de ene akte van het Ceciliaconvent in Hoorn 11 Rijnse gulden en 10½ stuiver en in de andere akte (afschrift in carularium) van Pietersdal 54 Rijnse gulden en 17½ stuiver te hebben ontvangen. WFA, OAH, inv.nr. 807, bergnr. 3062, reg.nr. 889; inv.nr. 792, bergnr. 1976, reg.nr. 890, fol. 27v.

61 Een Franstalig uittreksel van de rekening is gepubliceerd: Finot, *Inventaire sommaire*, 393-398. Een kopie van de rekening bevindt zich in het Nationaal Archief: NA, Grafelijkheidsrekenkamer, inv.nr. 3543.

Schagen, het Claraconvent in Hoorn en het Claraconvent in Enkhuizen.⁶²

Als we de totale oppervlakte aan grondbezit van Bethlehem vergelijken met die van de conventen in Hoorn, leidt dit tot de conclusie dat het grondbezit van Bethlehem erg klein was. Slechts het Claraconvent had minder grond, maar de grauwezusters van dit klooster streefden naar volledige bezitsloosheid. De andere conventen beschikten over twee- tot viermaal zoveel grond als Bethlehem. Overigens viel het grondbezit van het grootste vrouwenconvent in het niet bij het grondbezit van het mannenklooster Nieuwlicht. Uit een combinatie van diverse bronnen kan worden afgeleid dat het grondbezit van dit klooster circa 190 morgen (ca. 161,5 ha) bedroeg.⁶³ De hoeveelheid grond zegt vooral wat over de inkomsten van een convent, aangezien het grootste deel van dit bezit werd verhuurd. Overigens blijkt uit de bronnen dat huur soms in natura werd betaald. In 1572 betaalden Pieter Haes en Pieter Moller de huur van een stuk grond in Wijdenes in de vorm van gerst en spek aan de zusters van het Agnesconvent.⁶⁴ In hetzelfde jaar betaalde Wijbrant Olfertz. Ruijch een deel van zijn huur in gerst aan de zusters van het Gertrudisconvent.⁶⁵ Verhuur van grond leverde dus soms heel direct opbrengsten op.

De hoeveelheid grond die een convent zelf gebruikte, geeft een heel ander beeld van de positie van Bethlehem ten opzichte van de tertiariissenconventen dan bij de hoeveelheid grondbezit. Uit het register van 1572 blijkt dat de grond die de zusters uit Hoorn zelf gebruikten, uitsluitend binnen de banne Hoorn lag. Het kohier van de tiende penning van 1561 geeft het beste beeld van de oppervlakte, aangezien de grond die de conventen huurden, niet in het register van 1572 staat. Het Catharinaconvent had 18 morgen en 100 roeden voor eigen gebruik.⁶⁶ Het Mariaconvent beschikte over 17 morgen en 250 roeden.⁶⁷ Het Agnesconvent gebruikte slechts 13 morgen en 300 roeden.⁶⁸ Het Ceciliaconvent huurde binnen de banne Hoorn een stuk grond van 11 morgen en 50 roeden van Nieuwlicht en het Gertrudisconvent. Samen met hun eigen grond kwam het totale door hen gebruikte grond op een oppervlakte van 20 morgen en 300 roeden. Het Gertrudisconvent gebruikte in 1561 slechts 8 morgen en 100 roeden. Een stuk grond van 7 morgen dat de zusters in 1559 nog zelf gebruikten, verhuurden ze nu. Het Claraconvent tot slot huurde binnen de banne Hoorn een stuk grond van 6 morgen en 250 roeden. Voor Enkhuizen is aan de hand van de kohieren van de tiende penning eenzelfde reconstructie te maken. Het Ursulaconvent verhuurde een perceel in Enkhuizen van 3 morgen en 300 roeden, maar huurde daar ook een perceel van 7 morgen en 425 roeden.⁶⁹ De hoeveelheid grond in eigen gebruik kunnen we op basis hiervan reconstrueren tot 29 morgen en 205 roeden. Het Ceciliaconvent verhuurde in totaal 8

62 Bethlehem (53 pond, 16 schellingen en 9 penningen), Ceciliaconvent in Enkhuizen (38 p en 7 s), Agnesconvent in Hoorn (35 p en 5 s), Ursulaconvent in Enkhuizen (32 p en 15 s), Mariaconvent in Medemblik (27 p), Catharinaconvent in Hoorn (24 p?), Elisabethconvent in Grootebroek (24 p), Mariaconvent in Hoorn (19 p, 11 s en 9 d), Gertrudisconvent in Hoorn (19 p), Ceciliaconvent in Hoorn (10 p en 15 s), Catharinaconvent in Medemblik (7 p en 10 s) en Maria Magdalenaconvent in Hoorn (6 p en 4 s). Het Claraconvent in Hoorn en het Claraconvent in Enkhuizen hadden beide zeer weinig bezittingen in de vorm van grond, huizen en rentes en zijn mogelijk om die reden niet aangeslagen.

63 De grond werd in 1584 bij loting verdeeld tussen de zeven steden van Hollands Noorderkwartier (Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Edam, Monnickendam en Purmerend). De oppervlakte van de grond die werd toegewezen aan Alkmaar, Hoorn en Edam is uit de archiefbronnen te herleiden. Op basis hiervan en de gegevens uit de Informatie van 1514 kan de oppervlakte van de grond die de andere steden verkregen, worden bepaald. WFA, OAH, inv.nr. 841, bergnr. 1979; Waterlands Archief, Archief Stad Edam, toeg.nr. 0649, inv.nr. 215; Droog 1911, 433.

64 WFA, OAH, inv.nr. 840, bergnr. 1978.

65 Ibidem.

66 In het kohier van de tiende penning van 1559 staat 17 morgen en 100 roeden. In 1572 staat eveneens 17 morgen en 100 roeden, maar in 1573 21 morgen en 200 roeden, in 1574 14 morgen en 550 roeden en in 1596 21 morgen en 50 roeden.

67 Volgens het register van 1572 was de oppervlakte 19 morgen en 225 roeden.

68 Volgens het register van 1572 was de oppervlakte 11 morgen en 340 roeden.

69 Op basis van het kohier uit 1557. Dit wijkt af van de gegevens in het kohier van 1553: in verhuur 3 morgen en 200 roeden en in huur 5 morgen en 200 roeden.

morgen binnen Enkhuizen en gebruikte zelf 21 morgen en 330 roeden.⁷⁰ Het Claraconvent huurde alle grond met een gezamenlijke oppervlakte van 9 morgen en 100 roeden. Uit deze analyse blijkt dat het Ursulaconvent in Enkhuizen van alle vrouwenconventen in Hoorn en Enkhuizen de meeste grond zelf gebruikte. Hierna volgde klooster Bethlehem.⁷¹

6.3 Inkomsten

6.3.1 Inleiding

Voor het oprichten, uitbreiden en in stand houden van een klooster waren veel financiën nodig. Iedere religieuze gemeenschap begon met de schenking van land of geld door een aantal leken. Dit was, zoals we gezien hebben bij de toedracht van de totstandkoming in 1475, ook het geval bij klooster Bethlehem. Wat waren de inkomstenbronnen van het klooster? Van Luijk somt in haar studie naar de Leidse en Zwolse religieuze vrouwengemeenschappen een aantal inkomstenbronnen op: inkomsten uit huizen- en landbezit, inkomsten uit textielnijverheid, lijf- en losrenten, medegaven, kostgelden van proveniers en schenkingen.⁷² Van ieder van deze inkomstenbronnen wordt in dit hoofdstuk nagegaan in hoeverre ze van toepassing waren op klooster Bethlehem. Het aantal bronnen dat ons hiervoor ter beschikking staat, is zeer gering. Van de koop- en schenkaktes zijn slechts enkele bewaard gebleven en administratieve stukken zoals een huishoudboek zijn niet overgeleverd. Toch kunnen we ons op basis van al deze gegevens een beeld vormen van de economische situatie van Bethlehem.

6.3.2 Inkomsten uit huizen- en landbezit

De verhuur van verworven grond en eventueel huizen vormde voor religieuze gemeenschappen een belangrijke regelmatige inkomstenbron. Door schenkingen en aankoop werd de grond verworven. De zusters van Bethlehem gebruikten deze grond vrijwel volledig voor henzelf, zoals hierboven is uiteengezet. Binnen Westerblokker werd slechts 1 morgen en 150 roeden verhuurd. In 1553 bedroeg het huurbedrag 14 Carolusgulden en 5 stuivers. Dit bedrag nam de decennia daarna gestaag toe tot 24 gulden in 1572. Dit lijkt een enorme verhoging, maar de koers van de gulden was in de 16de eeuw niet stabiel. De meest stabiele munt was de Engelse gouden nobel. Dit maakt het vergelijken van geldbedragen lastig. Alle bedragen zouden moeten worden omgerekend naar de koers in een bepaald jaar, bijvoorbeeld 1572. Een hulpmiddel hierbij is de database 'de waarde van de gulden' van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.⁷³ Hieruit blijkt dat een bedrag van 14 gulden in het 1553 overeenkomt met een bedrag van 27 gulden in het jaar 1572. De huurverhoging hield dus nog niet eens het koersverval van de gulden bij.

Naast dit stuk grond in Westerblokker verhuurden de zusters vermoedelijk een stuk grond in het land van Overdie bij Alkmaar en een perceel in Bennemeer bij Twisk. De inkomsten waren bestemd om een priester te betalen om missen in de kloosterkapel te lezen voor het zielenheil van de schenkers van de grond en hun familie. De inkomsten uit die grond kon Bethlehem dus niet vrij besteden.

Opvallend is dat Bethlehem een groot stuk grond in Zwaag huurde van het Kartuizerklooster

70 Op basis van het kohier uit 1557. Dit wijkt af van de gegevens in het kohier van 1553 waarin het Ceciliaconvent een stuk grond van 2 morgen huurt, waarmee de totale hoeveelheid grond in eigen gebruik op 24 morgen komt.

71 De conventen uit Medemblik, Grootebroek en Schagen zijn in deze analyse niet meegenomen omdat het in het kader van dit onderzoek ondoenlijk was alle kohieren van de tiende penning door te nemen. Daar komt bij dat de gegevens in de kohieren niet altijd even volledig zijn. Voor Medemblik zijn kohieren uit de jaren 1544, 1555, 1557 en 1561 beschikbaar, maar de gegevens in de verschillende kohieren stemmen niet met elkaar overeen. Afgaande op het kohier van 1561 gebruikte het grote convent (het Mariaconvent) 29 morgen en 150 roeden en het kleine convent (het Catharinaconvent) 17 morgen en 300 roeden aan eigen land. Uit dit kohier blijkt niet dat de kloosters ook grond verhuurden, maar dat dit wel het geval was, valt af te leiden uit de kohieren van 1555 en 1557. WFA, toeg.nr. 0216, inv.nr. 1439 en inv.nr. 1440.

72 Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 125.

73 Website: <http://www.iisg.nl>. De gegevens in de database voor de periode 1450-1800 zijn afkomstig uit: Zanden, J.L. van, *The prices of the most important goods, and indices of wages and the cost of living in the western part of the Netherlands, 1450-1800*.

uit Amsterdam. De huur bedroeg in 1553 130 gulden en was dit in 1568 nog altijd. Als rekening was gehouden met de inflatie had het huurbedrag inmiddels verhoogd moeten zijn naar 180 gulden. De kar-tuizers zijn Bethlehem hierin behoorlijk tegemoet gekomen. Het bedrag van 130 gulden is bovendien erg laag voor de oppervlakte aan grond. Naast dit stuk grond huurde Bethlehem tot 1556 nog eens 3½ morgen in Westerblokker van het gasthuis. De huur bedroeg in 1543 31 gulden, in 1553 40 gulden en in 1555 43 gulden.

De conclusie mag duidelijk zijn: Bethlehem was veel meer geld kwijt aan huur (1553: 130 gulden en 31 gulden) dan het aan huur ontving (1553: 14 gulden). De balans was in 1553 een uitgavenpost van 147 gulden. Bij de conventen in Hoorn was dit precies andersom: zij huurden zelf nauwelijks grond en verhuurden juist veel grond. Dit vormde voor de conventen een belangrijke inkomstenbron. De inkomsten hieruit zijn voor het jaar 1572 te reconstrueren: het Catharinaconvent ontving 754 gulden, het Ceciliaconvent 334 gulden, het Agnesconvent 155 gulden, het Gertrudisconvent 128 gulden en het Claraconvent 20 gulden. Voor het Claraconvent zal net als bij Bethlehem de balans negatief zijn uitgeslagen aangezien dit klooster grond in Hoorn huurde. De andere religieuze gemeenschappen hadden een positieve balans. Zeker als we hierbij het huizenbezit van de conventen betrekken. Uit een uitspraak van het Hof van Holland uit 1567 in een geding tussen de vijf conventen uit Hoorn en de stad Hoorn met betrekking tot de bijdrage van de conventen in de kosten voor het onderhoud van de zeeweringen en versterkingen blijkt dat deze vijf conventen in die tijd ongeveer 29 huizen bezaten.⁷⁴ Uit het kohier van de tiende penning van 1561 valt op te maken dat het Gertrudisconvent zeven huizen bezat, het Agnesconvent acht huizen en het Ceciliaconvent twaalf huizen. Bij elkaar opgeteld zijn dat 27 huizen. Ook het Claraconvent verhuurde nog een huis. In de boekhouding van de stad Hoorn vanaf 1572 zijn deze huizen deels terug te vinden. Op basis van de omschrijvingen en belendingen zijn de meeste huizen te lokaliseren. Bij het Gertrudisconvent staan vijf huizen vermeld die zich alle aan de oostkant van de Nieuwstraat bevonden, ten zuiden van de bagijnenpoort die nog altijd bestaat (de poort naar de Wisselstraat). Deze leverden 127 gulden aan huur per jaar op. Uit latere registers blijkt dat ook het huis ten noorden van de poort bij het convent behoorde. Het Ceciliaconvent verhuurde acht huizen aan de Nieuwstraat, alle ten noorden van de bagijnenpoort, en vier huizen aan de Nieuwsteeg.⁷⁵ Hieruit ontving het convent in totaal 242 gulden aan huur per jaar. Bethlehem bezat geen huizen en genoot hier dus ook geen inkomsten uit.

Verhuur van landerijen en huizen speelden bij de inkomsten van Bethlehem dus geen rol. Indirect leverde de grond echter wel inkomsten op. Hierboven is reeds geconstateerd dat Bethlehem veel grond in eigen gebruik had. De meeste grond was in gebruik als weiland. De opbrengsten in de vorm van zuivelprodukten (melk en kaas) waren uiteraard allereerst voor eigen gebruik, maar een deel van de opbrengst zal zeker ook zijn verkocht. Vermoedelijk is de hoeveelheid grond in eigen gebruik een afspiegeling van de mate van afhankelijkheid van een gemeenschap van de opbrengsten van veeteelt. Hieruit blijkt dat Bethlehem in hoge mate van deze inkomsten afhankelijk moet zijn geweest.

6.3.3 Inkomsten uit handwerk

Veel religieuze vrouwengemeenschappen haalden een deel van hun inkomsten uit de textielnijverheid, voornamelijk spinnen en weven. In het statutenboek van klooster Ter Maat komen allerlei bepalingen voor waaruit blijkt dat dit boek is geschreven voor een klooster waarin de zusters zich met dit handwerk bezighielden. Een apart hoofdstuk handelt over de taken van de 'schersuster'. Dit was de zuster die de leiding had over het werkhuis. Zij moest ervoor zorgen dat alles aanwezig was om het handwerk te kunnen verrichten. Ze was de contactpersoon voor de wereldlijke lieden die het handwerk door de zusters lieten doen. Ook in het statutenboek van het Maria Magdalenaconvent in Hoorn komt een rubriek 'van onsen hantwerck' voor. Uit het statutenboek van Bethlehem dat vanaf 1537 functioneerde, blijkt uit niets dat de zusters handwerk tegen betaling deden. Bronnen waaruit blijkt dat de zusters van Bethlehem op enig moment nijverheidswerkzaamheden hebben verricht om geld te verdienen, zijn er niet. Voor

74 WFA, OAH, inv.nr. 837, bergnr. 3092.

75 Deze reconstructie wijkt geheel af van de onjuiste weergave in de publicatie over het Ceciliaconvent: Boschma-Aarnoudse, 'Sint-Cecilia na de Hervorming', 69. De bagijnenpoort van dit convent moet aan de Nieuwstraat worden gelocaliseerd en niet aan de Nieuwsteeg.

diverse derde-ordeconventen in de stad Hoorn is dit wel bekend. Interessant in dit verband is vooral een Hoorns koopmansboek uit de jaren 1457-1463.⁷⁶ De koopman liet door diverse personen wol en vlas verwerken tot laken en linnen, waaronder door de zusters van het St. Ceciliaconvent ('Sinte Celien susteren'), het St. Gertrudisconvent ('Sinte Gherden susteren') en het St. Agnesconvent ('die beghinen after kerck'). Uit de verhuurgegevens van het voormalige kloosterbezit in Hoorn valt af te leiden dat het Gertrudisconvent, het Ceciliaconvent en het Catharinaconvent elk over een weefhuis beschikte.⁷⁷ Voor tertiariissen vormden het spinnen en weven een belangrijke inkomstenbron. Bij het Claraconvent wordt zowel een weefhuis als een spinhuis genoemd, waaruit blijkt dat ook deze zusters aan weven en spinnen deden.⁷⁸ Dat blijkt ook uit een conflict dat zich vanaf 1527 jarenlang voortsleepte.⁷⁹ Een schip verliet de haven van Hoorn met zes 'fijne webben' van het Claraconvent die bestemd waren voor een handelaar in Leiden. De lakens hadden een waarde van 100 gulden, een aanzienlijk bedrag. Onderweg werd het schip gekaapt door Cornelis Toffelsz. uit Harderwijk. De mater en procuratrix van het Claraconvent eisten schadevergoeding. Ondanks een uitspraak van de schout en schepenen van Hoorn kwam deze er niet. Ook het Claraconvent in Enkhuizen had een spinhuis, waaruit we mogen afleiden dat ook dit convent in de lakennijverheid actief was.⁸⁰ Voor de andere conventen in Enkhuizen zijn geen gegevens beschikbaar. Misschien dat de ligging van Bethlehem buiten de stad Hoorn een rol heeft gespeeld. De conventen in de stad lagen middenin het gebied waar alle handelaars, wevers, vollers en ververs waren gevestigd. Waarschijnlijk vormden weven en spinnen geen belangrijke of zelfs helemaal geen inkomstenbron voor klooster Bethlehem. Bij de opgravingen zijn geen weefgewichten en opvallend weinig spinstenen en vingerhoeden gevonden.

Een kleine inkomstenbron voor klooster Bethlehem was mogelijk de verkoop van medicijnen. Het klooster had een eigen kruidentuin en genoot hier enige bekendheid om gezien de vermelding in de *Origo* dat in het klooster was 'een suster genaemt Stijn zeer verstandich inde medicinen'.⁸¹ De laatste historische gebeurtenis die in deze kroniek wordt vermeld, dateert uit 1536. Vermoedelijk leefde ze omstreeks die tijd. In het *Chronicon*, waarvan de laatste mededeling uit 1521 dateert en waarin nog enkele toevoegingen in de jaren 1526 en 1527 zijn gedaan, komt deze vermelding niet voor. Mogelijk is zuster Stijn gelijk te stellen met Stijne Harmens die op 25 augustus 1534 haar professie deed. De door Van der Knaap verzonden anekdote dat zuster Stijn met haar kruidenmand naar het gasthuis in Hoorn ging, moet naar het rijk der fabelen worden verwezen.⁸² De zusters in Bethlehem leefden onder een strenge regel en statuten die het niet toelieten buiten de muren van het klooster te komen. Mogelijk verstrekte het klooster wel medicijnen aan de kloosterpoort tegen betaling. De omvang van deze inkomstenbron is niet vast te stellen, maar groot zal die zeker niet zijn geweest aangezien hierover niets in de bronnen is terug te vinden. Het is zelfs denkbaar dat het verstrekken van medicijnen puur een charitatieve bezigheid was, net zoals kloosters vaak aalmoezen aan de armen uitdeelden. Archeologisch kan de aanwezigheid van een kruidentuin bij Bethlehem worden aangetoond op basis van de resultaten van het botanisch onderzoek (zie hoofdstuk 7).

6.3.4 Renten

6.3.4.1 Losrenten

Van conventen in de stad Hoorn zijn talloze rentebrieven bewaard gebleven, terwijl van klooster Bethlehem slechts één exemplaar bekend is.⁸³ Een rentebrief was de koop van het recht op het trekken van

76 Brünner, 'Een Hoornsch koopmansboek'.

77 WFA, OAH, inv.nr. 840, bergnr. 1978. Het weefhuis van het Ceciliaconvent werd in 1585 gebruikt als grote school. Voor het Mariaconvent beschikken we niet over gegevens omdat het volledige bezit overging naar het Burgerweeshuis.

78 WFA, OAH, inv.nr. 840, bergnr. 1978.

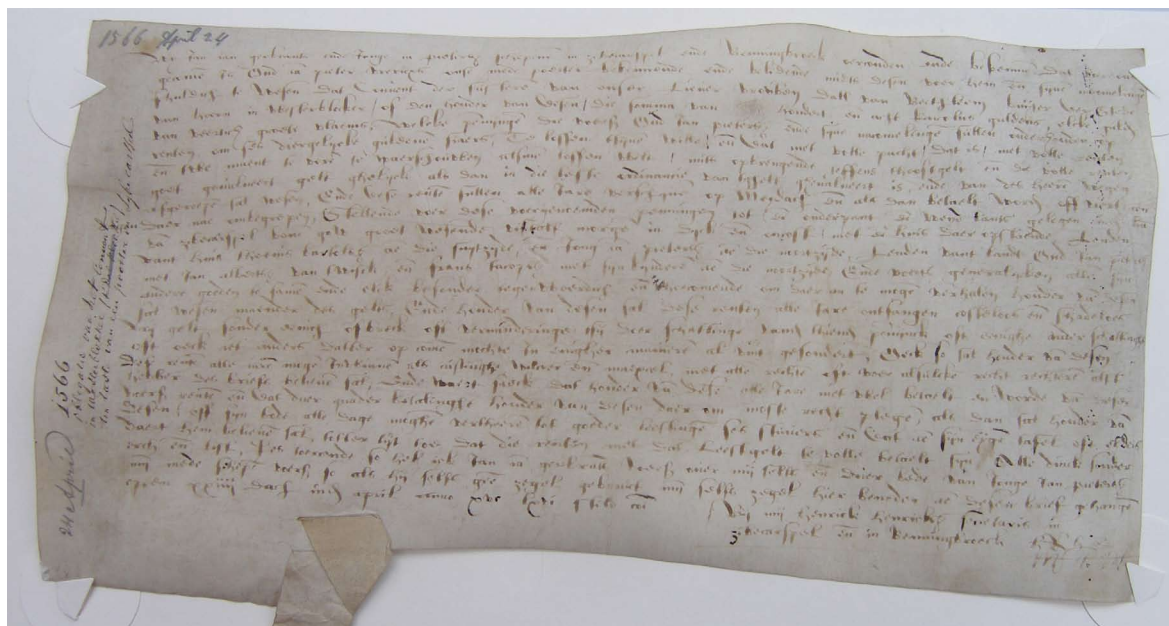
79 Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, Stadsarchief Harderwijk, toeg.nr. 5001, inv.nr. 124, reg.nr. 633, 652, 722 en 732. NA, Graven van Holland, 3.01.01, inv.nr. 642.

80 WFA, ONA, inv.nr. 808 akte 157-160.

81 *Origo*, fol. 18v.

82 Van der Knaap, *Uit de schemer van Hoorns verleden*, 168-170.

83 Zie bijvoorbeeld het Mariaconvent: Schrickx, 'Mariaklooster', 42-43.

6-6 Van Bethlehem is slechts één rentebrief bewaard gebleven, ter waarde van 108 gulden en op naam van Oud Jan Pieter Vreicxs uit Sijbekarspel, 24 april 1566.

een jaarlijkse rente uit bepaalde onroerende goederen. Het was nadrukkelijk geen lening want dat was kerkrechtelijk verboden omdat dit gezien werd als het verwerven van woekerrente. De rentebrief van Bethlehem dateert van 24 april 1566. Klooster Bethlehem stond 108 Carolusgulden (met iedere gulden een waarde van 40 Vlaamse groot) af aan Oud Jan Pieter Vreicxs tegen een jaarlijkse losrente van 6 Carolusgulden.⁸⁴ Het rentepercentage bedroeg dus circa 5,5%, wat een normaal percentage voor die tijd was. De overeenkomst werd per akte vastgelegd voor de schepenen van Sijbekarspel en Benningbroek. Hoewel dit de enig bewaard gebleven rentebrief is, blijkt uit andere bronnen dat Bethlehem over veel meer losrenten beschikte. Zo blijkt uit de thesaurierrekening van Leiden uit het jaar 1569 dat deze stad 18 pond rente aan Bethlehem buiten Hoorn betaalde.⁸⁵ Dit was overigens geen uitzondering want de lijst van zusters, conventen en kloosters waaraan de stad Leiden losrenten verschuldigd was, is uitzonderlijk lang.

Net als bij het grondbezit van de kloosters en conventen het geval was, nam de stad Hoorn in 1572 ook het beheer over de ontvangen jaarrentes over. Het meest systematisch is dit gedaan voor het kruisbroedersklooster Pietersdal. Achterin het cartularium van dit klooster zetten de Huiszittende Armen de administratie van de jaarrentes voort. Hieruit blijkt dat het klooster in 1572 over dertien rentebrieven beschikte met een gezamenlijke waarde van ongeveer 55 gulden en 6 stuivers aan jaarrente.⁸⁶ Vastgelegd werd van wanneer de rentebrief dateerde, op wiens naam die stond, de hoogte van het bedrag, het onderpand en wie wanneer de jaarrentes vanaf 1572 betaalden. De oudste rentebrief dateerde uit 1436 en stond op naam van Gerbrant Pieter Berensz. De jaarrente bedroeg drie gulden en als onderpand diende een huis in de Kerkstraat. Deze jaarrente betaalden de erfgenamen nog altijd in de jaren zeventig van de 17de eeuw, dus ruim meer dan 200 jaar later dan de rentebrief was opgesteld.

Een volledig overzicht van de rentebrieven van Bethlehem en de verschillende conventen in de omgeving valt niet meer te maken. De oudste registers van de financiële administratie uit de jaren 1572 tot en met 1574 blijken in veel gevallen zeer incompleet te zijn. Bij het Ceciliaconvent staat bijvoorbeeld slechts één jaarrente vermeld, namelijk een rente van slechts 2 gulden die Stijn Jans uit Scharwoude per jaar afdroeg. In 1577 verschijnt in de boekhouding 'opeens' een tweede jaarrente van 11 gulden en 10

84 WFA, OAH, inv.nr. 768, bergnr. 3023.

85 Römer, *Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen*, 226.

86 Het door Voets genoemde aantal van 150 rentebrieven is onjuist. Voets, 'Hervorming in West-Friesland', 162.

stuivers van de erfgenamen van Jan Jellesz. uit Wognum.⁸⁷ In het register van 1603 komen hier nog twee rentes bij: 3 gulden van Jan Ellertsz. uit Oosterblokker en 3 gulden van Jaep Allertsz. uit Wognum.⁸⁸ Kennelijk viel het niet mee om alle rentes in kaart te brengen. Uit een attestatie uit 1582 blijkt dat de zusters van het Ceciliaconvent in de 'troebele tijd' een rentebrief hadden doen onderduiken bij ene Neel Pietersdr. om confiscatie te voorkomen.⁸⁹ Zusters Trijn Nannincxdr. van Hensbroek en Hillegont Dirckxdr. getuigden dat Neel Pieters deze niet meer aan hen wilde afstaan. Uit het memoriaalboek blijkt dat in 1604 nog een rentebrief van het Ceciliaconvent opdook.⁹⁰ De brief dateerde uit 1525 en vertegenwoordigde een waarde van 150 gulden. De eigenaars van de brief moesten het bedrag aflossen en nog eenendertig jaar rente betalen. Ook bij de andere conventen is de oudste boekhouding incompleet, maar vergelijkbare stukken uit het rechterlijk archief of het memoriaalboek zoals bij het Ceciliaconvent ontbreken bij deze conventen. Een tweede probleem is de incompleetheid van de boekhouding waardoor het mogelijk is dat rentebrieven die niet in de oudste registers staan vermeld, in de jaren daarna zijn afgelost, waardoor deze in de boekhouding vanaf 1596 ontbreken. Deze hebben dus wel bestaan maar zijn als het ware onzichtbaar in de bronnen. Ondanks al deze haken en ogen kan uit de boekhouding een beeld van de omvang van de jaarrentes worden gevormd. In de administratie uit 1596 staan bovendien vaak aantekeningen over de hoogte van de hoofdsom.

In de administratie uit 1573, uit welk jaar de oudste gegevens over jaarrentes van Bethlehem dateren, komt de bovengenoemde losrente van Leiden voor. Uit de beschrijving blijkt dat Leiden jaarlijks op St. Anthoniusdag 18 gulden betaalde. Voor het laatst betaalde de stad in 1578, waarna de hoofdsom is afgelost. Nog een andere stad komt in het register uit 1573 voor, namelijk Enkhuizen, dat jaarlijks op St. Bartholomeusdag 16 gulden betaalde. In de boekhouding uit 1577 staat dat de stad voor een termijn van negen jaar betaalde, dus voor het laatst in 1585. Daarna werd de hoofdsom afgelost. Naast deze twee steden, waren diverse personen betaling van renten aan Bethlehem verschuldigd. Trijn Dirckx uit Zwaag betaalde jaarlijks 14 gulden aan Bethlehem. Haar erfgenaam, Cornelis Pietersz., loste in 1619 de hoofdsom van 250 gulden af. De weduwe van Pieter Jansz. 'opt hogelant' was jaarlijks 6 gulden aan Bethlehem verschuldigd. Alijd Vreerickx uit Westerblokker moest eveneens 6 gulden per jaar aan de zusters betalen. In 1620 loste haar erfgenaam Pieter Claesz. de hoofdsom van 100 gulden af. Bethlehem had kennelijk ook een geldbedrag aan de kerk van Benningbroek afgestaan waarvoor jaarlijks op St. Matthias 12 gulden aan rente werd afgedragen. De kerk loste het 'geleende' geldbedrag af in 1612. Simon Leeck uit Westerblokker was Bethlehem 10 gulden per jaar op Maria Visitatie schuldig. Hij loste een bedrag van 200 gulden in 1616 af. Claes Henderickxz. uit Hoorn was de zusters jaarlijks 12 gulden verschuldigd. Hij ontbreekt in het register van 1577 en heeft kennelijk de hoofdsom voor dat jaar afgelost. Jan Tiensz. uit Oude Nierop was 16 gulden per jaar aan de zusters schuldig. Zijn erfgenamen Jan Pieter Wijerts en Cornelis Jansz. te Hoogwoud losten het geldbedrag in 1620 af. Een aantal personen ontbreekt in de administratie van de jaren 1572 tot en met 1574. Ze kwamen allen uit Sijbekarspel. In de administratie van 1577 duikt de weduwe van Pieter Jaep IJfs uit Sijbekarspel op met een rente van 9 gulden per jaar. Zij loste in 1629 een bedrag van 150 gulden af. Uit de administratie uit 1596 blijkt dat Jan van den Velde uit Sijbekarspel twee rentebrieven bezat: de ene van 3 gulden per jaar en de andere van 6 gulden per jaar. De eerste loste hij in 1619 af. Tot slot betaalden Wouter Doodsz. en Claes Doodsz. uit Sijbekarspel 14 gulden per jaar uit twee rentebrieven. Trijn Cornelis, de weduwe van Wouter Doodsz., loste deze in 1607 af. Bij elkaar opgeteld ontving klooster Bethlehem per jaar 142 gulden aan renten. Uit de gegevens blijkt verder duidelijk dat het rentepercentage standaard 5,5% bedroeg. Dat houdt in dat een rente van 142 gulden overeenkomt met een middels rentebrieven uitgezet bedrag van 2581 gulden.

Andersom kwam ook voor: klooster Bethlehem ontving in 1508 een bedrag van 216 gulden van het cisterciënzerklooster Galilea bij Monnickendam tegen een jaarlijkse rente van 12 gulden (circa

87 Hierbij staat niet dat deze van het Ceciliaconvent is, maar dit blijkt wel uit het register van 1596. WFA, OAH, inv. nr. 842, bergnr. 1980 en inv.nr. 844, bergnr. 1982.

88 WFA, OAH, inv.nr. 843, bergnr. 1981.

89 WFA, ONA, inv.nr. 2035, fol. 3v-4r. Van Nierop noemt deze attestatie ook, maar dateert deze per abuis in 1585: Van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier*, 242.

90 WFA, OAH, inv.nr. 158, bergnr. 151, fol. 163r-163v.

5,5%) en een looptijd tot na 1517.⁹¹ Kennelijk had Bethlehem op dat moment behoefte aan contant geld in verband met bijvoorbeeld bouwwerkzaamheden. Waarschijnlijk is de geldschietster via klooster Pietersdal geregeld want Pietersdal had in 1506 ook een geldbedrag van klooster Galilea verworven, waaruit eens te meer de contacten tussen Bethlehem en Pietersdal vóór 1530 blijken.

Om te bepalen of het ontvangen bedrag aan jaarrentes veel of weinig was, is het nodig ook de inkomsten aan rentes van de andere religieuze vrouwengemeenschappen in Hoorn te reconstrueren. Dat valt vanwege de eerder gemelde incompleetheid van de gegevens niet mee. Uit de administratie blijkt dat het Maria Magdalenaconvent tien jaarrentes bezat, waarbij de hoogte van de rente in een aantal gevallen opvalt. Jacob Jansz. de Best betaalde (in 1577) 56 gulden per jaar, Heijnrijck Cornelisz. 22 gulden per jaar en Thijs Vechtersz. 15 gulden per jaar. In totaal waren de inkomsten uit rentes 114 gulden en 15 stuivers. Van het Agnesconvent zijn twaalf jaarrentes bekend, uiteenlopend van slechts 7 stuivers (van het dorp Zwaag) tot 12 gulden. Het totaal komt op 56 gulden 15 stuivers en 12 penningen. Bij het Catharinaconvent kennen we vijf jaarrentes, waarbij de hoogste van 12 gulden werd betaald door het Elisabethconvent in Grootebroek. Het totale bedrag aan rentes bedroeg 29 gulden en 16 stuivers. De rentes van het Mariaconvent komen uitsluitend in het register van 1572 voor, want daarna zijn ze overgegaan naar het Burgerweeshuis. Volgens dit eerste register bezat het convent vijf jaarrentes met een totale waarde van 15 gulden en 10 stuivers. Ook het Claraconvent komt in dit register voor met twee jaarrentes van in totaal 10 gulden en 10 stuivers per jaar. Bij het Gertrudisconvent kennen we slechts één jaarrente van één gulden betaald door Wigger Woutersz. uit Hoorn.

Ter vergelijking kunnen bij de analyse nog enkele gegevens worden betrokken. In de eerder vermelde kloosterlegger van het Ursulaconvent in Enkhuizen staat een lijst van alle rentebrieven die het convent in 1538 bezat.⁹² Deze lijst omvat 16 verschillende brieven. Dit aantal is een stuk hoger dan bij de religieuze vrouwengemeenschappen in Hoorn in 1572 het geval was. In de meeste gevallen ging het om kleine bedragen die per jaar aan rente moesten worden betaald, waardoor het totale bedrag op 40 gulden en 14 stuivers komt. Bij de conventen in Medemblik zijn de inkomsten uit de rentebrieven, net als bij het Mariaconvent in Hoorn, overgegaan naar het weeshuis. Uit het 'register vanden brieven behorende eertijts tot den clooster' blijkt dat het Mariaconvent ten tijde van de opheffing een jaarlijkse rente van ruim 67 gulden uit tien rentebrieven genoot.⁹³ Rentebrieven van het Catharinaconvent uit Medemblik komen in dit overzicht niet voor. Wel blijken de weesvoogden in 1588 een schuld van 150 gulden van dit klooster te hebben overgenomen.⁹⁴ Van de overige conventen in West-Friesland kan de omvang van het totale bedrag aan jaarrentes dat op een bepaald moment werd ontvangen niet worden achterhaald. Wel zijn er tal van rentebrieven waaruit de voorwaarden waaronder het geldbedrag werd afgestaan, zijn te herleiden. Standaard legde men een huis of een stuk grond als onderpand in de rentebrief vast.

Voor zover valt te achterhalen, ontving Bethlehem van alle religieuze vrouwengemeenschappen in en rondom Hoorn het hoogste bedrag aan jaarrentes. Het bedrag was net genoeg om de huur van de grond in Zwaag aan het kartuizerklooster in Amsterdam te kunnen betalen. In zekere zin kunnen we deze bedragen tegen elkaar wegstrepen waardoor het saldo nul is. Bethlehem moet dus nog andere inkomstenbronnen hebben gehad.

6.3.4.2 Lijfrenten

Een lijfrente was een jaarlijkse persoonsgebonden uitkering van een geldbedrag waarop het recht werd verkregen door een betaling van een eenmalig bedrag. Deze verviel bij overlijden van de persoon op wiens naam de rente stond. Hoewel het hebben van privébezit in 1464 door het Kapittel van Utrecht voor de aangesloten leden werd verboden (en in 1487 bekrachtigd door het verplicht stellen van de drie

91 Besteman en Heidinga, *Klooster Galilea Minor*, 26 en 122.

92 WFA, 1512, inv.nr. 66.

93 WFA, OAM, inv.nr. 401, bergnr. 1090, fol. 4r-5v. In totaal was de rente 58 Carolusgulden, 17 stuivers en 3 groten en 9 Gelderse gulden (een gulden met een relatief laag goudgehalte). De hoofdsom staat slechts in twee gevallen genoemd: een rentebrief van 200 gulden tegen een rente van 12 gulden (6%) en een rentebrief van 118 gulden tegen een rente van 7 gulden en 3 groten (6%).

94 WFA, OAM, bergnr. 1615.6.

monastieke geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid), blijkt uit de bronnen dat zusters ook daarna nog over inkomsten uit lijfrentes beschikten.⁹⁵ In de meeste gevallen kwamen deze vermoedelijk wel ten goede aan de gemeenschap. Dat dit niet altijd het geval was, blijkt uit een testament dat Neeltgen Remmets in 1567 liet opstellen.⁹⁶ Zij bepaalde hierin dat haar zus Anna Remmets, geprofessijde conventueel van het Catharinaconvent, een jaarlijkse lijfrente van een Vlaamse pond zou hebben onder de voorwaarde dat zij 'geenssins wil dat [de lijfrente] wesen sal tot proufijte vant convent mer alleenlick tot proufijte ende behoefte van haere voirnoemde suster'. Ook de in de vorige paragraaf besproken losrenten konden door zusters worden geërfd. Zuster Hillegont Jans van het Ceciliaconvent in Enkhuizen had na het overlijden van haar moeder een jaarlijkse rente van twee gulden genoten. Na het overlijden van Hillegont in 1538 meende de zoon van haar zus rechten op het reeds uitgekeerde bedrag en de rente die nog altijd werd uitgekeerd, te kunnen ontfangen. Hij werd in het gelijk gesteld door de schepenen van Enkhuizen, maar dit vonnis werd door het Hof van Holland ongedaan gemaakt.⁹⁷ De rentebrief kwam dus toe aan het klooster.

Voor het Mariaconvent in Hoorn konden vier lijfrentes uit de periode na 1464 worden achterhaald.⁹⁸ De hoogte van de rente liep uiteen van één tot vijf gulden per jaar. De meeste gegevens ten aanzien van lijfrentes zijn afkomstig van het Ceciliaconvent in Hoorn. Voor klooster Bethlehem is slechts één zuster bekend die over een lijfrente beschikte, namelijk Welmoet Jacob Gripgesdochter die in het jaar 1561/1562 een lijfrente van 6 gulden had.⁹⁹ Aangezien dit de enige vermelding is, lijkt het aannemelijk dat lijfrenten een geringe rol in de inkomsten van Bethlehem speelden. Deze conclusie geldt waarschijnlijk ook voor de andere religieuze vrouwengemeenschappen. Uit de administratie van het beheer van de kloostergoederen na 1572 is slechts één lijfrente te traceren, namelijk op zuster Trijn Aris van het Mariaconvent. Lijfrentes speelden in de inkomsten van de kloosters en conventen in die tijd nauwelijks een rol.

6.3.5 Medegaven

Een medegave is een soort van bruidsschat in de vorm van goederen of geld, die de ouders (of andere familieleden) schonken aan het klooster bij intrede van hun dochter (of een familielid). De beeldspraak van de bruidsschat is in dit verband heel toepasselijk want het ideaal van kloosterzusters was om als het ware bruid van Christus te worden. Bij de oude kloosters speelden medegaven een grote rol. Adellijke dames die intraden, namen veel geld mee. Bij de religieuze gemeenschappen die vanuit de Moderne Devotie tot stand kwamen, was de rol van medegaven veel geringer. Doel was juist dat vrouwen van lage komaf konden intreden. Medegaven waren niet verplicht en die konden in veel gevallen ook niet door de familie worden opgebracht. Of en in welke mate medegaven belangrijk waren als inkomstenbron voor klooster Bethlehem, valt door het ontbreken van bronnen niet vast te stellen. Van Luijk stelt op basis van haar studie van de religieuze vrouwengemeenschappen in Leiden en Zwolle dat medegaven wel degelijk veel voorkwamen, ook al was de omvang wel kleiner dan bij de traditionele kloosters.¹⁰⁰ Voor Bethlehem zijn geen gegevens bekend en voor de conventen in Hoorn kennen we maar weinig aktes waarin bij intrede in een gemeenschap afstand van het bezit ten gunste van die gemeenschap werd gedaan.

6.3.6 Kostgelden van proveniers

Een provenier was een leek die in ruil voor een schenking door een gemeenschap werd verzorgd. De provenier kreeg een kamertje met een bed en de zusters zorgden voor verwarming, kleding en eten.

95 Opmerkelijk is dat ondanks het verbod op bezit toch zusters bekend zijn die eigen bezit hadden. Zuster Maritgen Claes Reyners van het Ceciliaconvent in Hoorn deed zelfs eind 15de eeuw een eigen poortersopgave voor de schotbelasting. Ze bezat in totaal 8 morgen en 450 roeden grond. Ze werd aangeslagen voor 4 schotpond, wat een aanzienlijk hoge aanslag was.

96 WFA, ONA, inv.nr. 809, akte 89.

97 Het processtuk is in 17de-eeuws afschrift opgenomen in: WFA, OAH, inv.nr. 1095, bergnr. 2484, fol. 164r-165v. Het origineel bevindt zich in: NA, Hof van Holland, toeg.nr. 3.03.01.01, registers van civiele sententies, bergnr. 2.1.8.1, inv.nr. 510.

98 Schrickx, 'Mariaklooster', 35.

99 Driessen, 'Edam vóór de Hervorming', 172.

100 Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 79.

Zogenoemde provenierscontracten zijn bekend van conventen in Hoorn. Zo schonk bijvoorbeeld de weduwe van Willem Tymon Dircxz. in 1484 al haar roerende en onroerende goederen aan het Maria-convent in ruil waarvoor de zusters haar levenslang zouden onderhouden.¹⁰¹ Onder de geschonken goederen bevonden zich een morgen land in Hem, een huis en erf op het Gerritsland en een kooltuin. Een dergelijke schenking was voor het convent zeer lucratief. Onder de schenkers komen ook priesters voor die hun oude dag als een soort provenier in een religieuze gemeenschap sleten. Voor klooster Bethlehem zijn geen provenierscontracten overgeleverd. Dat dit klooster wel degelijk proveniers had, blijkt uit een aantekening in de kalender. Bij 22 augustus staat het overlijden genoteerd van 'Katrijn provenaersche'. Uit het handschrift blijkt dat zij overleden moet zijn voor 1537, maar het precieze jaartal ontbreekt. Van andere namen van niet-zusters in het memorieboek kan slechts worden vermoed dat ze als proveniers in Bethlehem gehuisvest zijn geweest. Namen van proveniers kunnen ontbreken omdat voor hen juist geen memoriemissen hoefden te worden gehouden en het noteren van hun naam in de kalender dus niet nodig was. Kortom: het is onmogelijk in beeld te krijgen hoeveel proveniers Bethlehem heeft gehad en wat het aandeel van hen in de inkomstenbronnen van het klooster was.

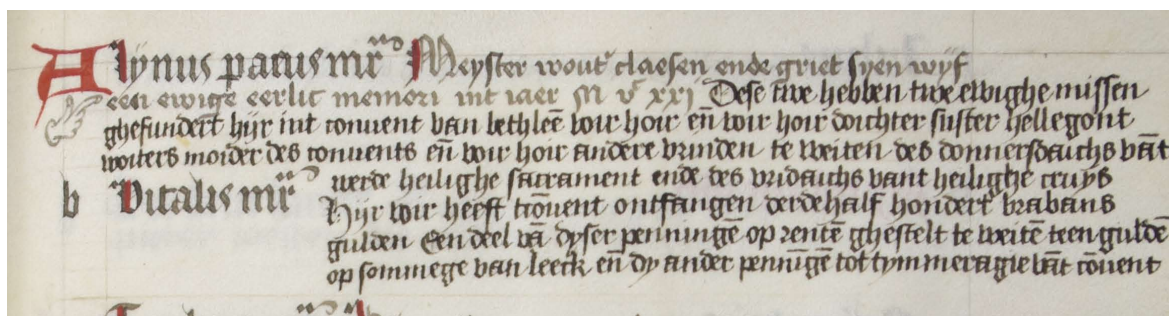
6.3.7 Begunstigingen

6.3.7.1 Inleiding

Begunstigingen vormen misschien wel de interessantste bron om een beeld te vormen van het reilen en zeilen van een klooster. Ze vormen de weerklink van het materieel en van het spiritueel welslagen van een kloostergemeenschap.¹⁰² De schenking vond plaats vanuit de *do ut des*-gedachte: in ruil voor de schenking verwacht de ontvanger iets terug, namelijk voorspraak bij God. In de meeste gevallen gaat het om een *donatio pro anima*, een schenking in ruil voor gebeden voor het zielenheil. Begunstigingen in de vorm van schenking van grond en goederen zijn voor veel gemeenschappen bekend uit aktes. De liturgische boekhouding waarin de kleinere schenkingen staan genoteerd, ontbreekt veelal. Voor Bethlehem beschikken we naast enkele aktes, over een memorieboek. Op basis hiervan kunnen we ons een beeld vormen van de begunstigingen. Hoeveel, door wie en wanneer zijn deze gedaan?

6.3.7.2 Wekelijkse missen

Sommige welgestelde burgers stichtten in een klooster een *vicarie* (of *officie*). Uit de opbrengsten van geschonken grond of rentebrieven werd een priester (de *vicaris*) betaald om op een daartoe aangewezen altaar heilige missen voor het zielenheil van de stichter en zijn familie op te dragen. De stichter en zijn opvolgers (de *collator*) hadden het zogenoemde collatierecht om de priester te benoemen. Vaak betrof de stichting een vicarie op het hoofdaltaar van de kapel. Soms liet de stichter een apart altaar bouwen, zoals Pieter Jan Hees in 1474 in de kapel van klooster Pietersdal. Op het altaar moest dagelijks een eeuwige mis worden gehouden en eens per week een speciale zielmis voor zijn zielenheil en dat van zijn familie. Hij liet tevens vastleggen dat hij daar begraven wilde worden. Hij schonk hiertoe 3½ morgen land in Zwaag. In 1476 werd een altaar gewijd ter ere van St. Bartholomeus en alle apostelen, dat onge-

6-7 In de kalender in het statutenboek van Bethlehem uit 1537 staan enkele aantekeningen betreffende de stichting van wekelijkse missen. Bij 26 november staat de wekelijkse mis van Wouter Claesen en Griet.

101 Schrickx, 'Mariaklooster', 42.

102 Mol, 'Succes van een late Windesheimse reformatie', 164-165.

twijfeld het altaar zal zijn geweest dat is gesticht door Pieter Jan Hees.¹⁰³ Uit diverse archiefbronnen kan worden vastgesteld dat ook in de religieuze vrouwengemeenschappen in Hoorn vicarieën zijn gesticht. Een belangrijke bron hierbij is een lijst van alle vicarieën in Hoorn in het jaar 1571 die zich in het Noord-Hollands Archief bevindt.¹⁰⁴ In het Ceciliaconvent zijn drie vicarieën gesticht. De eerste was de vicarie van Ludue Hermans weduwe, die de zusters bij de overdracht van de kapel van het broederhuis in 1429 hadden verkregen. De tweede was in 1450 gesticht door de toenmalige biechtvader Johannes Lambertus. De derde vicarie werd gesticht door een viertal zusters van het convent in 1454. In de andere conventen was telkens slechts één vicarie aanwezig, met uitzondering van het Agnesconvent waarin er geen zijn gesticht. In zowel het Catharina- als het Mariaconvent was de pater de bezitter van de vicarie. Voor het Mariaconvent is bekend dat deze is gesticht door een van de biechtvaders, Michael Theodricus., in 1452. In het Maria Magdalenaconvent was de vicarie eveneens gesticht door een van de biechtvaders, namelijk Maerten Claesz. in 1504. Opmerkelijk is dat voor de andere conventen in West-Friesland geen gegevens over vicarieën te vinden zijn. Omdat deze niet in bovengenoemde lijst uit 1571 staan, doet dit vermoeden dat er in die conventen geen zijn geweest. Ook Bethlehem ontbreekt op deze lijst. De stichting van vicarieën lijkt een typisch 15de-eeuws verschijnsel. Na 1504 zijn geen stichtingen in een convent in Hoorn bekend. In de loop van de 16de eeuw werden de meeste geïncorporeerd (bij het Gertrudisconvent, bij twee vicarieën in het Ceciliaconvent en bij het Claraconvent). Dat is de omschrijving die in de lijst van 1571 wordt gegeven. Dat houdt vermoedelijk in dat de gefundeerde missen nog wel werden gelezen door de biechtvader, maar dat er geen aparte vicaris en collatoren meer waren.

In plaats van vicarieën werden nu wel wekelijkse missen gefundeerd waarbij de geschonken grond of geldbedragen niet onder deden voor die bij de stichtingen van vicarieën. In Bethlehem zijn drie van dergelijke wekelijkse missen in het leven geroepen. Deze zijn in het vorige hoofdstuk al kort ter sprake gekomen, waarbij de nadruk lag op de liturgische aspecten. Hier gaat het om wie de stichters waren en wat dit het klooster opleverde.

Meester Wouter Claesz. van Avenhorn en Griet Ijsbrantsdr.

De eerste stichting van een wekelijkse mis dateert uit 1507. De akte waarin de bepalingen zijn opgenomen, is als afschrift in het cartularium van klooster Pietersdal bewaard gebleven.¹⁰⁵ Meester Wouter Claesz. van Avenhorn en zijn vrouw Griet Isbrantsdochter schonken de helft van vijf koeweiden in de ban van Alkmaar in het land van Overdie. De zusters moesten 'doen alle weken des donresdaechs een misse van heilige sacrament by een bequaem priester, die haer pater niet en sal wesen ende nae die missen sal die priester, voer den outaer lesen een *miserere* ende een *de profundis* voer den voirseide meester Wouter ende Griet sijn wijff ende dochter'. Iedere donderdag moest een priester een mis van het heilig sacrament houden en na afloop psalm 50 (een *miserere*) en psalm 129 (een *de profundis*) lezen voor het zielenheil van de stichter en zijn familie, waaronder dochter Hillegont, die zuster in het klooster was.

103 WFA, OAH, regist. nr. 885. Zie het afschrift in het cartularium van Pietersdal: WFA, OAH, inv.nr. 792, bergnr. 1976, fol. 17r. Van der Knaap meent hieruit te kunnen afleiden dat een vijftal panelen die kunsthistorisch bekend zijn, van dit altaar afkomstig zijn. Het gaat om drie panelen uit het Wallraf-Richartz-Museum in Keulen en een tweetal panelen in particulier bezit (huidige verblijfplaats onbekend). Hierop staan de apostelen, Augustinus en Odilia en het offer van Isaak afgebeeld. Ze hebben behoord tot een altaarstuk. Twee panelen zijn tentoongesteld geweest in het Rijksmuseum in 1958 (tentoonstelling Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden). In de catalogus van het Wallraf-Richartz-Museum worden de panelen toegeschreven aan de Meester van Alkmaar die werkzaam zou zijn geweest in de periode 1490-1524. De toeschrijving is onzeker want ook andere namen worden genoemd, zoals de omgeving van Cornelis Engebrechtsz. in Leiden en Cornelis Willemsz. in Haarlem. De datering wordt in ieder geval later gesteld dan het jaar 1476 waarin het Bartholomeusaltaar in Pietersdal werd gewijd. Het is dus onjuist de panelen aan dit altaar toe te schrijven. Het is wel waarschijnlijk dat ze afkomstig zijn van een altaar uit een kruisbroedersklooster aangezien Augustinus en Odilia, de patroonheiligen van de orde, staan afgebeeld. Bewijzen voor een koppeling aan het kruisbroedersklooster in Hoorn zijn er helaas niet. Zie: Van der Knaap, *Uit de schemer van Hoorns verleden*, afbeeldingen II-V. Deze toeschrijving is onterecht door anderen overgenomen, zoals: Janssen, *Oord van helder licht*, 90.

104 NHA, Archief R.K. Bisdom Haarlem, toeg.nr. 275, inv.nr. 335. De lijst is een kopie uit de 17de eeuw.

105 WFA, OAH, inv.nr. 792, bergnr. 1976, fol. 34r-34v.

De priester moest hiervoor speciaal worden benoemd en mocht niet dezelfde persoon als de pater van het klooster zijn. Hij kreeg jaarlijks drie Rijnse guldens uit de opbrengsten van de grond betaald. Verder moesten de zusters op St. Johannes-evangelistendag (27 december) een memoriemis met een vigilie (wake) houden. Van de overgebleven rente van het land moesten de zusters op die dag onthaald worden op 'spijsse ende dranck betamelic, tarwenbroet, versck vleisch ende oesters bier'. Als laatste voorwaarde werd opgenomen dat indien de zusters zich niet aan de afspraken hielden, het land zou vervallen aan klooster Pietersdal; vandaar dat de akte in het cartularium van dit klooster is opgenomen.

Wy Peeter Dirckz. ende Willem Ariaensz. scepenen in Alckmaer doen condit, allen luden dat voor ons gecomen sijn meester Wouter Claesz. van Avenhoirn voer hem selven mit Grijt Isbrants dochter syn geechte huisvrouw voer haer selven ende meester Wouter voirseid haer geechte man ende voecht warende mede van Hillegont Woutersdochter haer beiden kint op dese tijt professijde suster tot Bethleem buyten Hoern in Westerblocker, kenden ende lyden soe sy voirseid staen dat sy met gesamender hant gegeven geghant ende ghemaect hebben, maken gunnen ende gheven ende eenen vryen ofstael doen voir hoir ende voer horen erven ende naecomelinghen in een ewich testament, den convent ende susteren in Bethleem buyten Hoorn in Westerblocker geleghen tot horen vry eygen die rechte vrye halfte van vijf coeweyde soe groot ende soe cleyn als sy huden den dach gelegen sijn inden ban van Alckmaer int lant van Overdye gemeen myt Peeter Jansz. dat Vryesgen tot Haerlem daer daer lendens off sijn die reguleren tot Haerlem an die oestzijde, ende die carthusers tot Amsterdam aen dye westzijde, ende dat op condicien ende voerwaarden hier nae gescreven.

Te weten dat die susteren des voirseide convents tot ewygen gehalden sullen wesen te laeten doen alle weke des donresdaechs een misse van heilige sacrament by een bequaem priester, die haer pater niet en sal wesen ende nae die missen sal die priester, voer den outaer lesen een miserere ende een deprofundis voer den voirseide meester Wouter ende Griet sijn wijff ende dochter voirseid, als sy mede uter tijt sal wesen.

Ende die priester salmen vanden renthen vanden voirseide landen jaerlicx voer sijn arbeyt gheven drie ringguldens current die hem betaelen sullen die susteren vanden convent voirseid.

Ende hier en boven sullen die susteren voirseid gehouden wesen alle jaer, op sinte Johannes dach evangelisten te halden een ewyge memorie voer den voirseide meester Wouter sijn voirseide huysvrouw ende dochter voerseyt ghelijck voer horen convents kinderen mit misse ende vigilien.

Ende in dyen dach vande voirseide memorie salmen nemen al tguet dat vanden renten die daer vanden lantrenten overlopen sal, daervan die susteren voirseid recreacie mede sal doen over tafel met spijsse ende dranck betamelic, tarwenbroet, versck vleisch ende oesters bier, behouwelic dat die susteren voirseid ten ewighen dach gehouden sullen wesen inden manieren voirseid ons uuterste wille te achtervolgen ghelijck voirseid staet ende dit voirseide landt niet vercoepen, noch te vervreemden vanden convent voirseid.

Indien die misse niet gedaen noch volbrochten worden off die memorie jaerlicx niet ghehouden en wordt off dat sy voirseide lant vercofften soe sallen die broeders van sinte peter dall binnen Hoorn op dese voerwaarden ende condicien dit selven landt eygentlick mogen aentasten ende halden tot ewygen dach wanttet ons uuterste wil ende begheerte is.

In kennisse der waerheit hebben wy scepenen voirseid ter bede ende begheerte vanden voirseide meester Wouter ende Gryet sijn huysfrowe desen brieff besegelt met ons seghelen hier onder aen gehangen opden Xten dach in mayo in jaer XVc ende zeven. 1507

Zeer waarschijnlijk is de overeenkomst enkele jaren later uitgebreid. In de kalender van Bethlehem staat namelijk bij 26 november een aantekening waarvan de inhoud niet geheel overeenkomt met die van de akte uit 1507. Vermeld staat namelijk dat Wouter Claesen en zijn vrouw Griet twee missen per week hebben gefundeerd, namelijk op donderdag een mis van het heilige sacrament en op vrijdag een mis van het heilige kruis. Van de schenking van grond is geen sprake, maar wel van 250 Brabantse guldens waarvan een deel op rente is gesteld en een deel is gebruikt voor 'tymmeragie vant convent', oftewel voor bouw-

werkzaamheden aan het klooster. Verder dient te worden opgemerkt dat in de akte uit 1507 sprake was van een memoriemis op St. Johannes-evangelistendag (27 december), maar dat in de kalender twee memoriemissen staan bij andere data, namelijk bij Lebuwinusdag (25 juni) en op 26 november. Vermoedelijk hangt dit samen met de overlijdensdata van Wouter Claesen en zijn vrouw Griet. Bij 26 november staat het jaar 1521 vermeld. Waarschijnlijk overleed in dat jaar Wouter of Griet. De memoriemis op St. Johannes-evangelistendag kwam daarmee te vervallen.

Dese twee hebben twee ewighe missen ghefundert hijr int convent van bethleem voir hoir ende voir hoir dochter suster Hellegont Wouters moeder des convents ende voir hoir andere vrienden te weiten des donersdaichs vant werde heilige sacrament ende des vridaichs vant heilige cruys. Hijr voir heeft tconvent ontfangen derdehalf hondert brabans gulden een deel van dyser penningen op renten ghestelt te weiten teen gulden op sommege van leek ende dy ander penningen tot tymmeragie vant convent.

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 18r.

Wouter Claesen en zijn vrouw Griet waren de ouders van zuster Hillegont Wouters. Zuster Hillegont overleed op 2 december 1548 na meer dan 24 jaar lang mater van het klooster te zijn geweest. Bij haar overlijden staat vermeld dat 'dit godshuys oick veel tijtlijck goits van onfangeet heft'. De datum van haar professie is niet bekend. Zeker is dat zij bij opstellen van de akte in 1507 al zuster in klooster Bethlehem was. Dat houdt in dat zij meer dan 40 jaar van haar leven in het klooster heeft doorgebracht.

Johannes Sijmonsz. Boeners van Wognum en Dieuwer

Een tweede wekelijkse mis werd gesticht door Dieuwer, de weduwe van Johannes Symonz. Boeners uit Wognum. Een afschrift van de akte, opgesteld in het Latijn, is bewaard gebleven.¹⁰⁶ De schenking betrof goederen in Wognum en 3½ morgen en 1 hond land onder Twisk bij Bennemeer. Uit de opbrengsten moest een priester missen op het hoofdaltaar van de kloosterkapel opdragen. Hij zou uit de opbrengsten van het land worden betaald. Dieuwer bepaalde verder dat de zusters op beide jaargetijden onthaald moesten worden op tarwebrood, vers vlees en Hamburger bier of andere betere drank. Een jaargetijde is een ander woord voor een memorie. Helaas is het afschrift van de akte ongedateerd. Namens het klooster traden pater Gerardus Symonz. en mater Aleida Theodericusdochter (Alijt Dirks) op. Aangezien Alijt Dirks mater was vanaf circa 1494 is de akte in of na dat jaar opgesteld. Waarschijnlijk dateert de akte chronologisch na de akte van Wouter Claesen van 1507. In die akte werd bepaald dat een aparte priester moest worden aangetrokken. Van een dergelijke voorwaarde is in deze akte geen sprake, waaruit indirect zou kunnen worden afgeleid dat die priester al aanwezig was en dat de akte dus na 1507 dateert. De memoriemis voor Jan Symensen en Dieuwer staat genoteerd bij de datum 13 november 1512. Uit de aantekening bij deze memorie blijkt dat zij een grote hoeveelheid goederen aan Bethlehem hadden geschonken, waarvoor de zusters iedere week op maandag en dinsdag missen zouden houden voor hun zielenheil en dat van hun zoon Claes en dochter Katryn Jans, geprofessijde zuster in Bethlehem. De wekelijkse memoriemis is dus gesticht tussen 1507 en 1512.

Dy wellicke oick hebben twee ewighe memorien ter weicken in der missen te weiten des maindaichs ende des deensdaichs ende dat doirt grote goit van eerffnisse dat convent van hoir ontfanghen heeft.

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 17r.

De familie Boeners was een godvruchtige familie. Hillegond, de weduwe van Symon Nycolai Boeners uit Wognum, overleed in 1476 en werd in de kapel van klooster Pietersdal begraven.¹⁰⁷ Zij had daarvoor geld en het 'Gheerijt tymmermans lant' aan het klooster geschonken. Haar dochter Katherina overleed in 1482 en ook zij liet geld aan het klooster na voor memoriemissen voor haar zielenheil. Hetzelfde gold voor Jacobus, de zoon van Hillegondus. Het jaar van zijn overlijden staat niet vermeld. Tot slot staat in

¹⁰⁶ WFA, OAH, inv.nr. 738, bergnr. 2997, reg.nr. 1378.

¹⁰⁷ WFA, Collectie handschriften, toeg.nr. 0216, inv.nr. 963, fol. 82r.

het memorieboek van Pietersdal ook Dieuwertje de echtgenote van Johannes Symonis Boeners. Zij schonk tien Rijnse guldens aan de kruisbroeders voor een jaarlijkse memoriemis.

In het memorieboek staat bij de datum van 29 november een derde grote schenking genoteerd. Op basis van het handschrift valt te bepalen dat de aantekening in 1538 is toegevoegd, vlak nadat het boek in gebruik was genomen. De schenking heeft waarschijnlijk tussen 1521 en 1538 plaatsgevonden. Deze werd gedaan door Geert Peters, 'een hoifsuster van amstelredam'. Zij schonk 100 Brabantse guldens en de zusters zouden als tegenprestatie iedere week op woensdag een mis vieren. Van deze transactie is geen akte bewaard gebleven. De betekenis van 'hoifsuster' is niet geheel duidelijk. Dit lijkt te verwijzen naar een hoofdzuster, een benaming die tegenwoordig ook wel voor een overste van een klooster wordt gebruikt. Vermoedelijk is dat hier niet het geval. Mogelijk wordt een hofzuster bedoeld, in de betekenis van een bewoonster van het Begijnhof in Amsterdam. Dat verklaart ook waarom zij persoonlijk een schenking kon doen. Uit het Hofboek van dit begijnhof blijkt dat daar in 1530 ene Gheert Pietersd. woonde.¹⁰⁸ Of dit dezelfde persoon is als degene die de schenking aan Bethlehem en fundatie van de wekelijkse mis aldaar deed, valt niet meer te achterhalen. De wekelijkse mis werd gesticht op woensdag, de enige doordeweekse dag die nog niet voorzien was van een dergelijke mis.

Voor slechts één andere religieuze vrouwengemeenschap uit Friesland is een lijst van memoriemissen bekend, namelijk van het Claraconvent in Enkhuizen.¹⁰⁹ De lijst is opgesteld door Cornelis Lourensz. die gedurende een lange periode biechtvader van het klooster was (voor 1548 tot 1572). Uit de lijst valt op te maken dat in dit klooster wel negen wekelijkse memoriemissen plaatsvonden. Dat is meer dan de vijf wekelijkse missen in Bethlehem. De missen waren verdeeld over alle dagen van de week, waarbij er twee op zondag en twee op vrijdag werden opgedragen. De meeste personen voor wie de missen werden gelezen, staan genoemd: Allert Allertsz. en zijn vrouw Eeffke, Freeck Oriartsz., Vrouw Arents, Heer Victor en Duve Albertsd., Albert Albertsz. en zijn vrouw Vrouwe Arents en Alant moer en Diewer Jans haar dochter die geprofessijde zuster in Haarlem was.¹¹⁰ Daar tegenover staat dat het aantal jaarlijkse memoriemissen in vergelijking met Bethlehem gering was.

6.3.7.3 Jaarlijkse memoriemissen

De stichting van de wekelijkse missen ging gepaard met jaarlijkse memoriemissen. Deze konden ook los worden besteld. Iemand schonk daartoe, meestal per testamentaire beschikking, geld of goederen aan een klooster waarvoor in ruil het klooster op een bepaalde dag een memoriemis zou opdragen. Dit is vergelijkbaar met onze huidige kerkelijke intenties. Die dag werd bepaald door de schenker en was vaak de overlijdensdag van een familielid, meestal de man of vrouw van de schenker. De kalender in het statutenboek van Bethlehem uit 1537 fungeerde tevens als memorieboek. In het statutenboek zijn bepalingen opgenomen op welke wijze invulling gegeven moest worden aan de verschillende soorten memories. De inhoud hiervan is reeds in het vorige hoofdstuk aan bod gekomen.

De schenkingen voor jaarlijkse memories waren kleiner van omvang dan die bij de wekelijkse missen. De hoogtes van de geschonken bedragen zijn niet bekend. Op basis van de aantekeningen in het memorieboek is een lijst van schenkers samen te stellen. Hierbij doen zich twee interpretatieproblemen voor. In de eerste plaats staat bij veel namen niet vermeld waarom deze in de kalender staan genoteerd. In het geval dat bij de naam staat dat een memorie moet worden gehouden, is het duidelijk dat het een persoon betreft die geld heeft geschonken in ruil voor een jaarlijkse memoriemis. In het geval dat niet bij de naam staat, kan slechts worden vermoed dat voor die persoon een memoriemis moest worden gelezen en dat daarom die persoon in de kalender staat genoteerd. Bij een aantal van hen is de reden vermoedelijk anders van aard. Tweemaal staat een kruisbroeder genoteerd die niet de biechtvader van het klooster was, namelijk bij 14 januari 'Onse mede broeder Douwe' en bij 29 september 'Broeder

108 Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof*, 336.

109 Bruinvis, 'Handschrift betreffende het klooster van S. Clara te Enkhuizen'.

110 Ibidem, 21-22. Het testament van Vrouw Arents is bewaard gebleven (ze heeft driemaal haar testament opgesteld): WFA, ONA, inv.nr. 808, akte 3 en 53 en inv.nr. 809, akte 291. In haar laatste testament op 22-9-1568 vermaakte ze het Claraconvent al haar goud en zilver en 20 gulden. Ze was de vrouw van burgemeester Evert Frederixsz. en zij hadden geen kinderen.

Pieter Claesen'. De namen van beide kruisbroeders zijn overigens niet terug te vinden bij de genoteerde overlijdens in de kapittelverslagen. Het tweede interpretatieprobleem is dat bij veel memories niet het jaartal staat vermeld. Op basis van het handschrift kunnen de meeste van deze ongedateerde memories gedateerd worden voor 1537. Dit levert de volgende lijst op:

• Deric Claesen ende Meyns syn wyf	14 mei 1510 (m)
• Welmoet Jans van Purmerlant	26 jun. 1510
• Gheert Jacob Hans van Purmerlant	22 apr. 1511 (m)
• Jan Symensen ende Dieuwer syn wyf ende Claes hoer soen (Wognum)	13 nov. 1512 (m)
• Neel moer ende Gerbent vaer	1 jun. 1518 (m)
• Meynnu Heddes van Enchusen	19 sep. 1520
• Meynnert Outgersen ende Ave sijn wijf te Enchusen	23 sep. 1520 (m)
• Meyster Wouter Claesen ende Griet syen wijf (Avenhorn)	26 nov. 1521 (m)
• Lambert vaer ende oem Claes	15 mei 1528 (m)
• Meyster Symen Claesen	17 jun. 1529 (m)
• Meyster here Jacop ende Alijt sijn suster	23 jul. 1532 (m)
• Onse mede broeder Douwe	14 jan. <1537
• Gherijt ende Griet Pauwen van Amsterdam	11 mrt <1537 (m)
• Katrijn Everts te Hoern	5 apr. <1537
• Heer Jacob Evertsen van Amsterdam ende Trijn sijn suster ende Nammen Everts	8 apr. <1537 (m)
• Katrina pottebacster te Hoern	13 apr. <1537
• Here Geryte Beers	30 apr. <1537 (m)
• Jan Dirksen ende syn wyf ende syn ouders	19 jun. <1537
• Lucie Gerbents wedu te Hoern [ende] Griet hoer dochter	12 jul. <1537
• Herman Meynerts te Hoern	24 jul. <1537
• Katrijn provenaersche	22 aug. <1537
• Harmen Hesselsen ende Adam syn broer	1 sep. <1537 (m)
• Here Deric in Bynnenwijzen	18 sep. <1537
• Here Olfert van Werverthove	20 sep. <1537 (m)
• Broeder Pieter Claesen	29 sep. <1537
• Meyster Jan Hees (Hoorn)	4 okt. <1537 (m)
• Ludue Reijners, Jan Reijners, Pieter Huijch Reerts, Reijner Dirksen, Pieter Reijnersen, Lisbeth Reijners, Geert Reijners altsamen van Edam	6 nov. <1537 (m)
• Here Willem ende Pieter Luytges van Enchusen	28 nov. <1537 (m)
• Thomas Lambertsen	15 dec. <1537 (m)
• Gheert Arnts	4 jul. 1537-1546 (m)
• Heer Meyster IJsbrant ende Albert seylmaker van Enchusen	29 nov. 1537-1546 (m)
• Johan die Wilde van Campen mit haer vaer ende moer	22 feb. 1546 (m)
• Katrijn Lammerts wedu van Edam	13 feb. 1548 (m)
• Jan die coster in Hooghecapel	10 apr. >1555
• Martha jonckvrou	17 okt. >1555 (m)
• Meester Wouter Claessen ende Griet sijn huijsvrou moeder Hillegont sijn dochter sijn vader ende moder ende ander vrinden (Avenhorn)	24 jun. ? (m)
	(m = memorie)

De lijst is behoorlijk lang. Kennelijk hebben veel mensen geld of goederen aan het klooster geschonken. Hieronder bevinden zich personen uit Amsterdam (tweemaal), Avenhorn (eenmaal), Binnenwijzend (eenmaal), Edam (tweemaal), Enkhuizen (viermaal), Hoogkarspel (eenmaal), Hoorn (viermaal), Purmerland (tweemaal), Wervershoof (eenmaal) en Wognum (eenmaal). Bij een groot aantal personen staat geen plaats van herkomst vermeld. Waarschijnlijk kwamen zij uit Hoorn of nabije omgeving. Uit

deze lijst blijkt de regionale aantrekkingskracht van het klooster. Slechts enkele namen komen ons bekend voor. Meester Jan Hees is de meest opmerkelijke naam. Zijn familierelatie met Pieter Jan Hees die veel goederen en geld aan Pietersdal had geschonken, is niet bekend. Mogelijk is meester Jan Hees zijn (klein)zoon. Hij was doctor in de medicijnen en kanunnik van de kathedrale kerk van Kamerijk. Hij was een zeer rijk man en stichtte in 1531 een vicarie in de parochiekerk van Hoorn.¹¹¹ Hij had daartoe de acht jaren daarvoor landerijen binnen en onder Hoorn en renten gekocht. De vicaris moest vier wekelijkse missen lezen. Hij sprak tevens de voorkeur uit dat de vicaris iemand van zijn familie was. Niet lang voor 21 februari 1538 is meester Jan Hees in Kamerijk overleden.¹¹² Op dat moment was de vicaris heer Jan Florisz.¹¹³

Van de meeste personen voor wie een memoriemis werd opgedragen en die dus geld of goederen aan het klooster hadden geschonken, valt niet meer te achterhalen dan de naam in de kalender. Over wie zij waren, hoe vermogend ze waren en wat de beweegredenen voor de schenking waren, valt dus weinig zinnigs te zeggen. Zeker is dat zich onder hen familieleden van zusters in het klooster bevonden, zoals de ouders van zuster Hillegont Wouters en de ouders van zuster Katrijn Jans, die hierboven genoemd zijn als de stichters van twee wekelijkse missen. Hoeveel geld of welke goederen de personen voor wie memoriemissen werden gehouden, hadden geschonken, valt niet af te leiden uit de aantekeningen in de kalender. Een uitzondering vormt priester Geryte Beers bij wie staat vermeld dat 'hij gaef ons dat heclant'. Het toponiem 'heclant' is helaas onbekend.

Niet alle memories waren even belangrijk. Dat blijkt uit de wijze waarop ze in de kalender staan genoteerd. Twaalf memories worden benadrukt door een zogenoemde *manicula*, een aanwijshandje in de marge. Waarom deze benadrukt zijn en wat dit in de praktijk betekende, is niet duidelijk.

De oudste memorie in de kalender, namelijk die van Deric Claesen en zijn vrouw Meyns van 14 mei 1510, heeft betrekking op een van de stichters van het klooster. Hij wordt 'fondator van Betelehem' genoemd. Het is onwaarschijnlijk dat hij de eerste persoon was voor wie jaarlijks een memoriemis in Bethlehem werd gelezen. Een deel van de namen bij wie geen jaartal staat, dateert vermoedelijk van vóór 1510. Zeer opmerkelijk is dat in de nieuw in gebruik genomen kalender in 1537 nauwelijks nieuwe memoriemissen zijn toegevoegd. Aantoonbaar dateren slechts zes inschrijvingen na 1537, terwijl 29 namen (inclusief de namen bij wie niet specifiek vermeld staat dat het om een memorie gaat) van vóór 1537 dateren. Nadat het nieuwe statutenboek onder het gezag van de kruisbroeders in gebruik was genomen, zijn dus nauwelijks nieuwe schenkingen gedaan. Dit moet financiële gevolgen voor het klooster hebben gehad.

Uit de hierboven genoemde lijst van het Claraconvent staan slechts dertien jaarlijkse memoriemissen, waarvan drie voor overleden biechtvaders van het klooster. De memories van de biechtvaders (en zusters) hebben we in het overzicht van Bethlehem buiten beschouwing gelaten. Een beeld van het aantal memoriemissen in de tertiariissenconventen krijgen we helaas niet. Interessant aan de lijst van het Claraconvent is dat bij sommige memories staat geschreven welk geldbedrag de stichter had geschonken. Bij de memorie van Pieter Pietersz. Cruyff en zijn vrouw Trijn staat bijvoorbeeld dat het klooster na het overlijden van Pieter 400 gulden heeft ontvangen. Hieruit kreeg de biechtvader jaarlijks 6 stuiver betaald voor het houden van de memorie. Aefien Baniaers schonk een bedrag van 30 gulden. Bij de andere memories staan geen bedragen genoemd, maar wel de som geld, uiteenlopend van twee tot vijftien stuivers, die de biechtvader kreeg betaald.

6.3.7.4 Liefdadige schenkingen

Een andere inkomstenbron waren liefdadige schenkingen. Veel kloosters hingen een mendicante wijze van bestaan aan, zoals bijvoorbeeld de augustijner eremieten in Enkhuizen. Zij leefden van giften uit een vorm van extreme armoede en ascese. Aards bezit werd onder mendicanten afgezworen en liefdadigheid vormde de basis om te overleven. Bethlehem was geen mendicant klooster, maar een deel van zijn inkomsten kwam mogelijk wel uit liefdadigheid voort. Een aanwijzing hiervoor is te vinden in een reke-

111 WFA, 0643, inv.nr. 30, bergnr. 138.

112 WFA, 0643, inv.nr. 30, bergnr. 138.

113 WFA, 0643, inv.nr. 30, bergnr. 140.

ning van pastoor Maarten Verdonk (Martinus Duncanus; 1505-1590), bekend om zijn felle geschriften tegen de anabaptisten. Hij was afkomstig uit de Kempen, had theologie in Leuven gestudeerd en was vanaf 1545 pastoor in Wormer in Noord-Holland. In 1558 verhuisde hij naar Delft, waarvandaan hij in 1572 moest vluchten naar Amsterdam, dat toen nog Spaansgezind was. In 1578 ontvluchte hij ook deze stad, in gezelschap van Frans Silverschoon, de voormalige biechtvader van het Mariaconvent in Hoorn, en vestigde zich in Amersfoort.¹¹⁴ Vermoedelijk kende hij klooster Bethlehem uit zijn tijd in Wormer. Uit zijn Delftse periode dateert de rekening. Hierin komt bij het jaar 1567 de post voor: *Pro virginibus ex Bethleem extra Hornam mendicantibus 21 stuiver*.¹¹⁵ Hij schonk dus 21 stuivers aan de zusters voor hun bedelen. Hij deed overigens wel vaker giften, zoals voor een glas in een raam van het patershuis van het Geertenconvent in Hoorn.¹¹⁶ Een grote inkomstenbron zullen dit soort kleine giften zeker niet zijn geweest. Andersom kwam vermoedelijk vaker voor: religieuze gemeenschappen schonken aalmoezen aan armen. Hierover is weinig bekend, maar dat de vrouwengemeenschappen aan deze vorm van armenzorg deden, blijkt uit een schrijven van het burgerweeshuis van Hoorn aan Willem van Oranje in maart 1573.¹¹⁷ De regenten stellen hierin dat door de beslaglegging op de conventen 'ophoudende zijn de groote aelmoessen die in denselven conventen den schamelen wesen ende andere armen behoeftigen menschen plagen uuytgedeylt te worden'. Omdat zij deze 'dagelicxe aelmoessen der verlatene conventen swairlijk zijn missende' verzochten ze om de gebouwen en goederen van het Catharinaconvent toegewezen te krijgen. De omvang en het belang van de aalmoezen zullen ongetwijfeld zijn overdreven want zij wilden daarmee aantonen dat ze zwaar getroffen waren door de opheffing van de conventen, maar hieruit blijkt wel dat de conventen aalmoezen aan armen en wezen gaven. Dat ook de zusters van Bethlehem aan de poort van het klooster aalmoezen verschaften, blijkt uit de verklaringen die zijn afgenomen van de zusters na enkele inbraken in 1529 en 1530. De inbrekers namen geen genoegen met de 'gewoontlijke aelmisse'.¹¹⁸

6.4 Economische tegenslagen

Uit bovenstaande analyse van het grondbezit en de inkomsten volgt dat Bethlehem in hoge mate afhankelijk moet zijn geweest van de opbrengst van de landerijen in de vorm van zuivelproducten. Deze eenzijdige economische oriëntatie maakte de gemeenschap ook kwetsbaar voor tegenslag. Dit mag bij een bespreking van het economisch leven in een klooster niet buiten beschouwing blijven. De opkomst van de kloosters en conventen in de 15de eeuw kan worden gezien als een succesverhaal. Vanaf eind 14de eeuw ontstonden overal gemeenschappen van vrouwen die devoot samenleefden en zich steeds verder ontwikkelden naar echte kloosters. Ze verwierven dankzij schenkingen veel grond, huizen en goederen. Financieel ging het hun soms zo voor de wind dat ze ook veel grond en huizen zelf konden kopen. In de steden ontstonden soms hele wijken die kloosterbezit waren. Dit is bijvoorbeeld het geval in Hoorn waar het hele gebied ten oosten van de Grote Kerk, de Gouw en de Korte Achterstraat kloosterbezit was. Toch is dit maar één kant van het verhaal. Succes heeft vaak een keerzijde. Soms lijken conventen meer vrouwen te hebben opgenomen, wellicht uit religieuze idealen, dan zij feitelijk aankonden. In jaren dat het economisch allemaal wat slechter ging, bleek de financiële en materiële basis vaak te smal. In de kloosterkronieken, zoals van Pietersdal in de *Origo*, wordt de schaduwzijde verzwegen. De nadruk ligt op de nieuwe bouwwerken tot meerdere eer en glorie van God. Voor het Mariaconvent beschikken we over een uniek geschriftje van een van de zusters dat ons een ander beeld van het kloosterleven verschaft. Het is voor het eerst uitgegeven door Abbing in 1842.¹¹⁹ Hij vermeldt de bron waarin hij het heeft gevonden: een exemplaar van de derde druk (1648) van de kroniek van Velius die in zijn tijd toebehoorde

114 Schrickx, 'Mariaklooster', 29.

115 Römer, *Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen*, 229.

116 WFA, 1512, inv.nr. 55.

117 WFA, OAH, inv.nr. 908, bergnr. 2618.

118 WFA, ORA, inv.nr. 4515.

119 Abbing, *Geschiedenis der stad Hoorn*, 137-139. Zie ook: Schrickx, 'Mariaklooster'.

aan de heer Van Dam van Noordeloos (1791-1872). Hij meende dat het kroniekje door Paulus van der Meersche in dit exemplaar was geschreven. Het gelukkig toeval wil dat de kroniek waarover Abbing het heeft, in 1892 is aangekocht door de Provincie en sindsdien in het Noord-Hollands Archief in Haarlem ligt.¹²⁰ De kroniek blijkt in het bezit te zijn geweest van Petrus van der Meersche, boekdrukker en boekverkoper, die werkzaam was in de tweede helft van de 17de en het begin van de 18de eeuw.¹²¹ In de kroniek heeft hij op tal van bedrukte en nieuw ingevoegde pagina's aantekeningen geschreven die hij baseerde op de geschriften die zijn grootvader Israel Jacobsz. van der Meersche (geb. 1572) aan hem had nagelaten.¹²² Israel was een tijdgenoot en vriend van Velius, een feit waar Petrus van der Meersche duidelijk zeer trots op was.¹²³ In de kroniek van Velius die in het bezit was van hem bevindt zich het kroniekje van het Mariaconvent. Petrus van der Meersche heeft het overgeschreven van een handschrift van zijn grootvader Israel Jacobsz. van der Meersche want het kroniekje is getiteld: 'Uijt een Out Boeksken gekomen uijt S. Marienklooster tot Hoorn, dat nu het Weese Klooster is: uijtgeschreven door Israel Jacobssoon vander Meersche 1628'.¹²⁴ Het oorspronkelijke kroniekje, dat mogelijk meer gegevens bevatte, is verloren gegaan. Gelukkig beschikken we dankzij het ijverige werk van Petrus van der Meersche toch over de tekst. In het kroniekje komt de armoede waaronder de zusters moesten leven sterk tot uitdrukking. Dat was al vanaf aanvang van het convent in 1408 het geval: 'was het soo scharpen tijt datmen een Mudde Rogs coften om een Nobel of daer by, ende die Susteren hadden schamele nootdrufft, ende sy leden hem goedertierentlijk'. Omstreeks 1442 en 1443 was de situatie zo erg dat: 'het heeft aleer soo geregent in die May, dat die Susteren haer koeien op een Pincxteren avont op die stal bonden, ende gaven hem dat Betstroo t'eten, sommige maiden dat Gras onder water, ende brochtent haer koeien te eten'.¹²⁵ De jaren daarna is de situatie waarschijnlijk verbeterd, maar vervolgens werden alle kloosters en conventen zwaar getroffen door de plundering in 1482. Waarschijnlijk is ook Bethlehem geplunderd, zoals in hoofdstuk 4 is uiteengezet. In het kroniekje staan de economische gevolgen verwoord. De zusters leden zo'n gebrek dat een deel van hen zich gedwongen zag uit het convent weg te gaan. Het zal enige jaren hebben geduurd voordat ze de klap te boven waren. In de andere conventen in Hoorn zal de situatie niet veel beter zijn geweest. In de jaren 1508 en 1509 vernemen we opnieuw over moeilijke omstandigheden:

Anno 1508 op Sint Martijns avont in die winter, waidet alsulken vervaerlijken Storm, dat die Dijken braken, en die souden vloet gink over dat lant, daer veel lydens en jammers van was, en soo grooten last van water, datter tot sommige Steden veel volks drenkten, ende op Sint Martijns dach, was dat water alsoo hoog, dat die koeien

120 NHA, 1541, inv.nr. 176.

121 Petrus van der Meersche is geboren in Hoorn. Hij trouwde in 1668 in Leiden, waar hij tot ongeveer 1700 actief was als boekdrukker. Daarna verhuisde hij naar Antwerpen.

122 Het schrijven en uitgeven van boeken zat duidelijk in de familie. De overgrootvader van Petrus, Jacob van der Meersche (1531-1595), was al actief op dit gebied. In 1593 verscheen het *Raetsel-boeck: inhoudende veel nieuwe raetsels*, dat door hem geschreven was. Van deze uitgave bevindt zich een exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (KB 1702 E 46) en in de Gemeentebibliotheek van Rotterdam (54 E 6). Het zou in de 17de eeuw vele herdrukken kennen.

123 Hij vermeldt een aantal keren dat er een gedicht bestaat van de hand van Velius uit 1592 ter ere van zijn grootvader: 'Anno 1592 heeft d'heer T. Velius ter goede gedagtenis in het Memory Boek van mijn Grootvader Israel Jacobi een Latijns en Neerduijts Gedicht geschreven, dat hy gemaekt heeft seer fraei: sy zijn bysonderen goe Vrienden geweest men kan het lesen in mijn Memory Boek'. Mogelijk staat dit gedicht in een handschrift dat tegenwoordig deel uitmaakt van de collectie van de British Library. British Library 24.339. De beschrijving luidt: *Poems on sacred subjects by Israel Jacobszoon van der Meersche. Interspersed are memoranda relating to the author, his family and descendants to the year 1711.*

Zie voor de familie Van der Meersche verder: *De Navorscher bijlage tot den derden jaargang* (Amsterdam 1853) 185-186. Hierin wordt een deel van het handschrift van Israel Jacobsz. Van der Meersche geciteerd. Opmerkelijk is dat het onduidelijk is wie de vader van Petrus van der Meersche is. In de kroniek van Velius bevindt zich overigens ook een sonnet van Israel Jacobsz. van der Meersche ter ere van Velius: Velius, *Chronyk*.

124 De toeschrijving van Abbing aan Paulus van der Meersche berust dus op een vergissing.

125 Wanneer dit zich afspeelde, staat niet vermeld, maar uit de kroniek van Velius blijkt dat de winter van 1442 op 1443 zeer streng was en dat in mei 1443 zware sneeuw- en hagelbuien vielen die grote schade aan de gewassen deden. Velius, *Chronyk*, 62.

tot haer Buijk toe stonden int water, ende die Susteren voeren mit een laden Praem binnent Convent waer sy wouden, ende dit duurde tot Karstijt toe, somwijls wat hooger, somwijls wat lager, dat wijt hadden binnen 't Convent. Anno 1509 des daegs voor Sint Michiels avont, doen waidet en stormdet alsoo vervaerlijken, dat die Dijcken weder inbraken tot veel plaetsen, en die souden vloet ging weder over 't lant, wel een voet hooger dan 't Jaers te voren deede, alsoo dat wy grooten last vant water hadden ende dat onse Susteren byna tot hoor middel toe int water gingen, in die huijsen en binnent Convent ende dit duurde omtrent karstijt, dat wij 't hadden binnent Convent, somwijls wat hoger, somwijls wat lager, maer op onse liever Vrouwendach voor karstijt, en daegs daerne was dat water alterhoogste, ende daer sijn ook mede tot sommige plaetsen huijsen en koeien weg gedreven, en veel volks gedrenkt, en tot sommige plaetsen isser luttel gras gewassen om die southet van den water dat die koeien noch te Pijnkster stonden op te stal, ende die beesten leeden ook groot gebrek van gras, over 't gemeene lant, en ook mede van Hoy.

De extreme weersomstandigheden en dijkdoorbraken in deze jaren komen in diverse kronieken tot uiting. In de *Divisiechroniek* uit 1517 staat vermeld dat in 1508 'in die stede van Enchuysen was twater so hoech datmen mit scuysten vol beesten gheladen varen mocht doer die kercke'.¹²⁶ Bij Medemblik, bij Wervershoof, tussen Medemblik en Enkhuizen en te Schardam braken de dijken door. In 1509 brak de dijk bij Schardam wederom. Een groot deel van Holland stond in dat jaar onder water: 'dattet te veel is te scriven mit scade van volck ende beesten dier verdroncken vant soute water dat II winteren uut ende in liep, verdrivende die lage landeren van hoer haertsteden, dodende veel beesten ende dede veel oeftboemen uitgaen'.¹²⁷ In het *Chronicon* staat een uitgebreide passage over de dijkdoorbraken. In 1508 bleven Zwaag en Westerblokker gespaard.¹²⁸ Enkhuizen werd wel getroffen, want volgens de schrijver zwommen er daar karpers door de kerk.¹²⁹ In 1509 overstroomde het land van Zwaag en Westerblokker wel: *Totum pomerium Johannis Hees prope hoern interiit et arbores monasterii regularium prope hoern atque sororum de betlehem exceptis paucis que in collibus alteoribus stabant vel exceptis prunellis quae arbores durabiles valde sunt contra tales aquas. Et ille iam extincte abscise sunt atque alie plantate quae nec crescere valebant propter fundum salsificatum nec longo protenso que tempore.* (De hele boomgaard van Jan Hees bij Hoorn ging verloren en de bomen van het regulierenklooster bij Hoorn en van de zusters van Bethlehem behalve enkele die op hogere plekken stonden en behalve pruimenbomen die als sterke bomen bestand zijn tegen dergelijk water. En degene die al ten onder gegaan zijn, zijn omgehakt, en andere zijn geplant, die lange tijd niet konden groeien vanwege de zoute grond).¹³⁰ Bij de opgraving op het terrein van Bethlehem is op sommige plekken een overstromingslaag van 15 tot 20 cm dikte waargenomen, die oudere sporen afdekte, en die in verband wordt gebracht met de overstroming van 1509.¹³¹ Bij het botanisch onderzoek valt de aanwezigheid van zoutminnende planten en brakwaterplanten op, zoals de snavelruppia, (*Ruppia maritima*), zilte rus (*Triglochin palustris*), lidsteng (*Hippuris vulgaris*), schorrezoutgras (*Triglochin maritima*) en moeraszoutgras (*Triglochin palustris*).¹³² In één van de uitgewerkte monsters was de snavelruppia de meest voorkomende plant. Dit is een vaste waterplant met draadvormige stengels die uitsluitend groeit in ondiep brak en zilt water. Dit toont aan dat Bethlehem veel last moet hebben gehad van de natte en brakke omstandigheden. De planten in de moestuin en de bomen in de boomgaard zullen ongetwijfeld hieronder te lijden hebben gehad.

Slechte opbrengsten van eigen grond, hoge graanprijzen en veeziektes maken een gemeenschap kwetsbaar bij onvoldoende financiële basis. Ziekte lag op de loer. Wellicht was iets dergelijks rond 1548 in Bethlehem aan de hand. Gedurende de jaren 1548 tot en met 1554 vonden volgens het memorieboek geen professies plaats. Binnen een jaar tijd overleden de mater (2 december 1548), de procuratrix (29 januari 1549), de pater (1 september 1549) en de ondermater (2 september 1549). Bovendien overle-

126 Tilmans, *Divisiechroniek*, 509.

127 Ibidem.

128 *Chronicon*, fol. 111r.

129 *Chronicon*, fol. 111v.

130 *Chronicon*, fol. 112r-112v.

131 Van den Berg, *Buitenklooster Bethlehem* 1, 20.

132 Schrickx en De Sitter-Homans, 'Archeobotanisch onderzoek', 445.

den in die periode nog twee zusters, namelijk Dieu(wertje) Remmens (28 februari 1548) en Cuneer Gerits (13 mei 1549). Buisman vermeldt in zijn standaardwerk over weer, wind en water in de Lage Landen dat in 1549 de pachter van de waag in Hoorn was vrijgesteld van betaling omdat nauwelijks de helft van de pacht aan inkomsten binnenkwam.¹³³ Het hele jaar heerste er ‘zeer zuyr, quaet ende straff weder’. Overal in West-Friesland was een tekort aan gras en hooi. Koeien, schapen en ander vee kwamen van de honger om. Het gevolg was dat er ook een tekort aan zuivelproducten was. Bethlehem had in die tijd de maximale omvang bereikt. Misschien leidden de slechte omstandigheden van dat jaar tot minder opbrengsten (en dus ook minder inkomsten) en een ziekte in het klooster. De pater, mater, ondermater en procuratrix waren alle op leeftijd. De omvang en gevolgen van deze crisis komen we niet te weten, maar dat Bethlehem moeilijke tijden doormaakte, is duidelijk.

6.5 Besluit

In dit hoofdstuk is gepoogd het grondbezit en de inkomsten van Bethlehem te reconstrueren. Dit blijkt door het fragmentarische karakter van het bronnenmateriaal niet mee te vallen. Om de resultaten in perspectief te zetten, zijn voor zover mogelijk de gegevens van andere religieuze vrouwengemeenschappen in West-Friesland op een rij gezet. Hieruit is een aantal bevindingen naar voren gekomen.

Bethlehem had weinig grondbezit, maar had wel veel grond in eigen gebruik dankzij de huur van een grote oppervlakte in Zwaag. Doordat Bethlehem veel grond huurde en maar weinig verhuurde, hadden de zusters geen inkomsten uit de verhuur van grond, maar moesten ze juist aan huur betalen. De balans was negatief. Bovendien verhuurde Bethlehem geen huizen, zoals diverse van de conventen in de stad wel deden. De conventen in Hoorn haalden juist een groot deel van hun inkomsten uit de verhuur van grond en huizen. Bethlehem beschikte weliswaar over inkomsten uit handwerk, medegaven en kostgelden van proveniers, maar deze waren vermoedelijk gering. De zusters verwierven een deel van hun inkomsten uit schenkingen die gedaan werden vanuit hun rol als ‘bemiddelaars voor het hiernamaals’, zoals door Mol is gebruikt als titel voor een artikel over de kloosters in Friesland.¹³⁴ De zusters droegen zorg voor het zielenheil van de omgeving. De stichtingen van wekelijkse en jaarlijkse memoriemissen gingen gepaard met schenkingen van geld. De begunstiging kwam uit heel Noord-Holland, waaruit de regionale uitstraling van het vrouwenklooster blijkt. Zeker in de begintijd van het klooster moet een groot kapitaal zijn verworven, dat onder andere werd besteed aan de bouwactiviteiten van het klooster. Vanaf ongeveer 1530 werden de inkomsten hieruit steeds minder. Alle grond was vermoedelijk vóór die tijd verworven, de stichtingen van de wekelijkse memoriemissen dateren van voor die tijd en hetzelfde geldt voor verreweg de meeste jaarlijkse memoriemissen. Het is vermoedelijk geen toeval dat de kruisbroeders op dat moment het klooster onder hun gezag namen. Zij zullen ook zorg gedragen hebben voor het financiële beheer van Bethlehem. De inkomsten kwamen vanaf die tijd vermoedelijk deels uit losrenten die het klooster via rentebrieven verwierf. Dit was een vorm van belegging. Een flink deel van het kapitaal is middels rentebrieven uitgezet. Uit de reconstructie blijkt dat de omvang van dit bedrag in 1573 zeker 2581 gulden was, waaruit Bethlehem een jaarlijkse rente van 142 gulden trok. Het klooster teerde dus nog altijd op de inkomsten die het had verkregen uit de memories.

De voornaamste inkomsten moesten komen uit de opbrengsten van de gehuurde grond. De zusters huurden hiertoe grond in Zwaag van de kartuizers uit Amsterdam tegen een relatief laag bedrag. Ze hielden op die grond koeien en zullen een deel van de zuivelproducten die deze veeteelt opleverde, hebben verkocht. Bethlehem was dus een echt plattelandsklooster en onderscheidde zich daarmee sterk van de andere religieuze vrouwengemeenschappen in de steden die hun inkomsten uit verhuur van grond- en huizenbezit en handwerk (spinnen en weven) verwierven. Het moet een hard bestaan voor de zusters van Bethlehem zijn geweest, zeker als we hierbij in acht nemen dat zij kwetsbaar waren voor oorlogsgeweld en tegenvallende agrarische opbrengsten.

133 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water*, 521.

134 Mol, ‘Bemiddelaars voor het hiernamaals’, 152-165.